

Az eredendő kifejezés mód

A korai gyermekrajz-fejlődési folyamat összehasonlító elemzése az érzetek alakulásával és az ősi képzetekkel

Az ábrázolás és a rajzi önkifejezés megkülönböztetését fontosnak tartom. A kifejezés mód önmagunk és a világgal való viszonyunk belső megfogalmazása, mely érzékletes, élő módon kivetül az alkotásra.

Az ábrázolás elsősorban tanult folyamat, melyben a hagyományos rajzpedagógia konvenciót tanít, a társadalmi környezet mintát nyújt a gyerekeknek. Az ábrázolás célja, hogy a rajzoló megközelítőleg élethűen jelenítse meg a látványt a papíron.

A két folyamat egymással párhuzamosan is futhat a gyermekben, egyiket saját öröme, kedvtelésére teszi, a másikat a felnőttek elvárásainak való megfelelés vezérli. Később az ábrázolás és a kifejezés össze is kapcsolódhat.

A most bemutatásra kerülő *önmagától fejlődő rajzi folyamatot* elsősorban Rhoda Kellogg amerikai kutató munkássága, és a magam vizsgálataim alapján vázolom fel, az általam gyűjtött korai gyermekfirkák elemzésén keresztül. Rhoda Kellogg-hoz hasonlóan, a gyermeki rajzfejlődés legkorábbi állomásait összevetem az emberiség sok évezredes kultúrájának ősi képzeteivel. Rhoda Kellogg kutatásait, önmagától tanult művészet (**Self-taught art**) rajzi folyamatát párhuzamba állítom a legújabb csecsemőkutatásokon alapuló szelf-fejlődési elméletekkel, különösen Daniel N. Stern amerikai pszichiáter átfogó elméletével.

Ősi képzetek és az eredendő kifejezés mód

A kollektív tudattalan olyan általános, mindannyiunkban meglévő tartalmakat hordoz, amelyek az emberiség legrégebb és legáltalánosabb képzetformái, ahogy Jung nevezi őket: *archetipusok, ősképek (archetype)*.

A legmegdöbbentőbb bizonyítékot C. G. Jung tanainak igazsága mellett, Rhoda Kellogg világhírű amerikai gyermekrajz kutató találta meg. Az amerikai társadalom különböző rétegeiből és a Föld különböző országaiból gyűjtött gyermekrajzokat a legkisebb kortól, a legkorábbi gyermekfirkáktól egészen 14 éves korig. Több mint egymillió gyermekrajzot dolgozott fel és dokumentált munkatársaival éveken keresztül San Franciscóban és Washingtonban az '50-es évektől. 1-4 éves kor közötti gyermekek rajzait vizsgálva azt tapasztalta, hogy ugyanazokat az alakzatokat hozzák létre firkáikban a gyerekek a Föld különböző pontjain. Megfigyelte, hogy a világ minden táján nagyon hasonló rajzfejlődési utakat járnak be, rajzaikon bizonyos alapformák mindenhol megjelennek, kultúráktól, társadalmi fejlettségi foktól függetlenül is, egyetemesen. Csak későbbi életkorokban jelenik meg a rajzokon fokozatosan a kulturális, társadalmi hatás. Megdöbbentő az, hogy e korai univerzális firkák alakzatok megegyeznek az emberiség legalapvetőbb, legősibb vizuális szimbólumaival. (Nap, mandala, életfa, léleklajtörja stb.)

Úgy tűnik, hogy e korai gyermekrajz-alakzatok, szimbólumok egyetemesek, hozzátartoznak az emberi lélek természetéhez, alapját képezik a későbbi személyes élményekkel és kulturális hatásokkal egyre jobban feltöltődő alkotásnak, ha hagyjuk, hogy a gyermek az eredendő belső képzeihez viszonyítsa, építse, befogadja a külső világot. Ez egy olyan velünk született adottságból kibontakozó alapképlet, mely segít a világban tájékozódni, a legfontosabb dolgokat megérteni, lelkünket ráhangolni a különböző életfeladatokra, segít életvitelünk, életutunk előrelendítésében, konfliktusaink feldolgozásában. Ha a felnőtt nem várja ki, hogy a gyermek ráébredjen a világra - belső szubjektív világa számára befogadhatóvá tegye az átélt élményeket, felismerje a benne és kint a világban lévők közötti analógiákat - hanem túl korán, a gyermektől idegen észjárása alapján,

ráerőlteti saját jónak vélt, megtanulandó, vizuális formáit, akkor ez a természetes belső képzetvilág elfojtódik, a tudattalan mélyére száműződik, a gyermeki ábrázolás görcsös lesz, kifejezőerőben elsilányosodik, bekövetkezik a rajzi törés jelensége.

En ezt a születésünk óta bennünk lévő adottságokon alapuló, az emberi közösség hatására előhívódó, „őskép világra” épülő látást nevezem természetes belső látásnak, **eredendő kifejezőmódnak**.

1. kép Buddhista mandala Tibetből

Szent centrum, „szent otthon” melynek központjában az isteni erő nyilvánul meg.

Nézzük meg a bennünk élő ősképek közül az egyik kulcsszerepet elfoglaló ősi szimbólumot, a négyes osztású kört, vagyis a körkeresztet, a mandalát, jelentését, s a rá kivetülő lelki tartalmakat. A körkereszt ősidők óta az egész földön megtalálható az emberiség kultúrájában, nem csak a keleti vallásokban, hanem már az ősember művészetében, a törzsi művészetben, a népművészetben, és a kereszténység szimbolikájában is. (1. kép) A középkori ábrázolásokon, mind Jézus Krisztus, mind pedig az Atyaisten és a Szentlélek glóriájában megjelenik. (2. kép)

A mandala teljességet, egységet fejez ki, a világ alapvető tér-idő-szerkezetét, egységét, önmagába visszatérő mozgását, például a tavasz, nyár, ősz, tél változásait; a napszakokat: reggel, dél, este, éjszaka; az ember életkorszakát: a gyermekkor, a felnőttkor, az öregkor, a halál és a túlvilág. „Az emberiség ősidők óta, ha valami egységet, teljességet, befejezettséget akart kifejezni, ilyenkor rendszerint a négyesség - és körszimbólumokat használta.” (C. G. Jung)

A mandala Jung szerint egyben a **Selbst** szimbolikus megjelenési formája. A Selbst fogalom a „totálpszichét” képviseli, mely mindent magában foglal, ami lelki, szellemi, egyúttal az egésznek

a központját is jelenti, mely összetartja a rendszert, egyfajta mély-énként is felfogható. A Selbst a személyiség archetípusa, teljességének szimbóluma. Egyben az **Imago Dei**, az Isten képe bennünk; ezáltal fel tudjuk venni Istennel a kapcsolatot, ez az „istenérzékelés szerve”. Az emberi élet célja a Selbsttel való kapcsolat kiépítése, a hozzá való eljutás. A Selbst és annak szimbólumai Isten archetípusát alkotják.

2. kép - „A Kegyelem trónja” lengyel gótikus táblakép
Isten személyiségét megjelenítő Mennyei Atya arca a körkereszt középpontjában

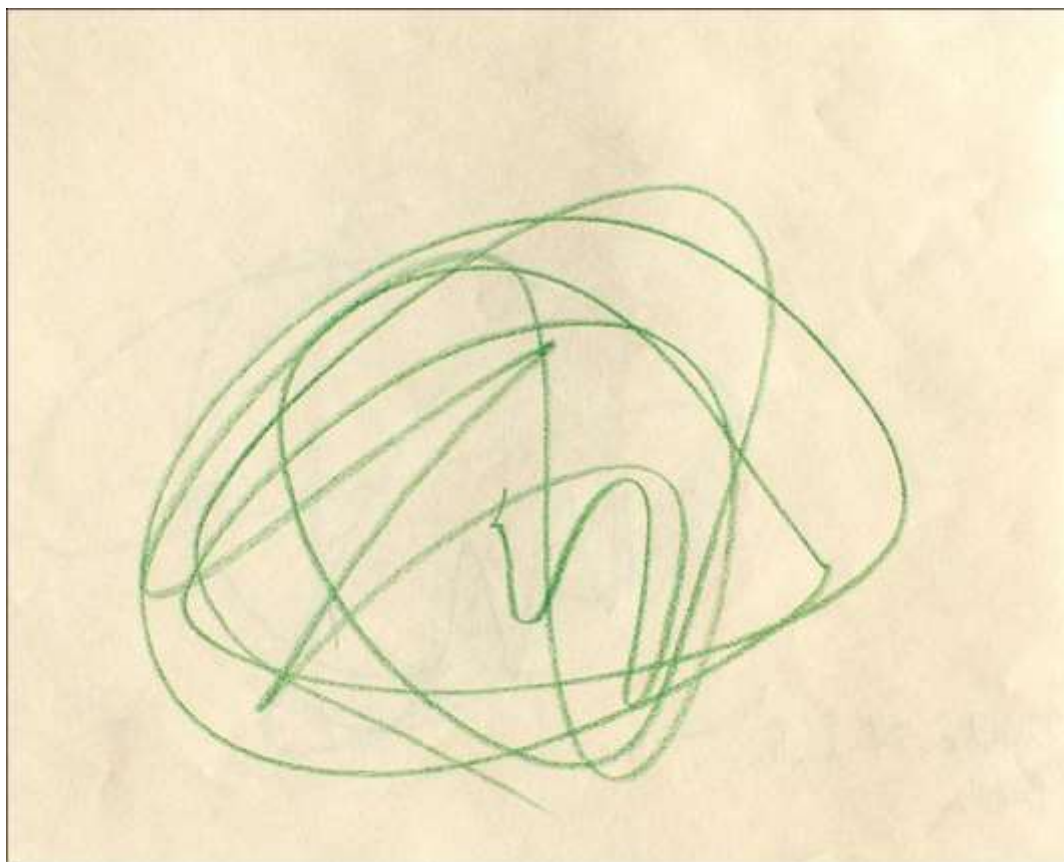
A körkereszt egyben a geometria alapformája is. „A kör alakjából nem következik a négyzet, de a négyzetből a kör megszerkeszthető. Ha a négyzetet középpontjában rögzítjük és bármely irányban fokként elforgatjuk, sarokpontjai az elvileg végtelen sokszöget jelölik ki; az elvileg végtelen sokszög látványában pedig a kör valósul meg. A természeti műveltségek embere az osztott négyzet mellett ősidőktől használja az osztott kört is. Mindkettő a látható és érzékelhető világ »koordinátarendszerének« (főnt-lent, bal-jobb) jele, s egyben égtáj-meghatározó, a tájékozódás nélkülözhetetlen eszköze. A kör a teljesség, az osztatlan egész tökéletes jelölője, éppen ezért nem szolgálhat kezdőpontul. A kör az ésszel megfoghatatlan végső érték, amelyre csak lelkünknek adatik meg kivételes pillanatokban rácsodálkoznia. Ha a régi kínaiak az égnek emelte templomot, kör alakú elemeket használtak, a földi uralkodónak viszont négyzetes karakterű palotát építettek.” (Molnár V. József) A kör a teljességet jeleníti meg, a kör osztása, az egyenlőszárú kereszt meg a végességet idézi világunkban.

Korai gyermekrajz fejlődési folyamat, az eredendő kifejezőmód kibontakozásának bemutatása

A kisgyermek firkáit nem céltalan összevisszaságok, hanem struktúrával, dinamikus rendszerrel rendelkező rajzi alkotó folyamatok, a szerveződés belső élményére épülnek. Az önmagától bontakozó rajzi folyamatot párhuzamba állítom a legújabb csecsemőkutatásokon alapuló énefejlődési elméletekkel, különösen Daniel N. Stern amerikai pszichiáter átfogó elméletével. A korábban 0-9 hónapos korban lezajlott szelf fejlődési folyamatot 2-2 és fél éves korában újra végig járja a kisgyermek, melyet már vizuális szimbólumok, ősi képzetek segítségével jelenít meg, hiszen a szelf-érzetek, ha kialakulnak, az egész élet során aktívak, funkcionálók maradnak, növekednek és egyidőben léteznek. Vagyis ősi alapvető vizuális szimbólumok, jelek segítségével lemodellezi és ezzel újra átéli a kisgyerekek a benne már korábban formálódott szelf-fejlődési folyamatot. Különösen azért is lehet ez így, hiszen a rajzolással, firkálgatással szinte egyidőben jelenik meg a szimbolikus játék is életében. A szimbolikus játék is egyfajta modellezésként értelmezhető. Úgy tűnik, hogy a kisgyermeknek a bontakozó önérzékelésüket újra és újra szeretik előszeretettel átélni és ebben segít számukra a mindezt megidéző firkarajzolás, hiszen később is amikor már összetettben szerveződő firkaformákkal kísérleteznek, e mellett újra és újra szeretik rajzolni a kezdeti alapfirkákat. (Lásd majd később 26. kép)

A gyermekek legelső 1-2 éves kor között megjelenő firkáit már üzenetet hordoznak, nem *összevissza-vonalak*, hanem már bizonyos struktúrákat alkotnak. E struktúráknak 3 karakteres alaptípusa figyelhető meg, szerintem. (Ezen belül Rhoda Kellogg még 20 alapfirkára bontja a három alapkaraktert.)

Az egyik ilyen alaptípus a *fészekfirka* /3. 4. kép/. A fészekfirka az anyaöl, az anyaméh, a védelem, a bentiség, a megóvó, megtartó, életet tápláló szeretet, és egyben a teljesség, a világ egységben érzékelésének megidézője is a gyermek számára.

3. kép - Tünde (másfél éves) „fészekfirka” rajza
Világ egységben érzékelése

Stern első szelf-érzetként a **felbukkanó szelf érzetet (emergent self)** (0-2. hónapos korig) írja le, mely egy test-szelf, és amelyet az amodális percepció (**amodal perception**), azonkívül a vitalitás affektusok (**vitality affects**) formálják.

„Nagyon korai, a bontakozó szelfszerveződés időszakára (0-2 hó) jellemző tudatállapot jelenik meg. Stern (2002) szerint a szelffejlődés aktív folyamat, azaz „önmagunk alkotása” történik a kötődés terében. Saját mozdulataink, testünk, érzéseink, az idő és a tér birtokba vétele indulhat el. A bontakozó önérzékeléskor a megformálódás, a keletkezés, valamivé válás zajlik.” (Merényi Márta)

Az amodális percepció a különböző ingereket nem elkülönülten hangként, vizuális képként, tapintásként érzékeli, hanem inkább érzékelési egységekként, globális absztrakcióként, alakok, formák, intenzitások, időbeli minták összbenyomásaként, vagyis egyfajta teljességben éli meg a világot. Vagyis az újszülött a világot perceptuális egységben tapasztalja, átveszi tapasztalatait különböző modalitásokra és a kezdetektől formálja, alkalmazza percepcióinak absztrakt reprezentációit. Ezek a reprezentációk nem látványok vagy tapintások, vagy hangok, hanem alakok, formák, intenzitások és időbeli minták, a tapasztalat globális karakterisztikumai. „...a tapasztalatok párosítását nem a külvilág ismétlődő eseményei, hanem az észlelési rendszer veleszületett öntőmintája teremti meg. A tanulásra eleinte nincs semmi szükség, és a később következő tanulás, amely az összefüggéseket a modalitásokon keresztül ragadja meg, erre a veleszületett alapra épül.” (Stern)

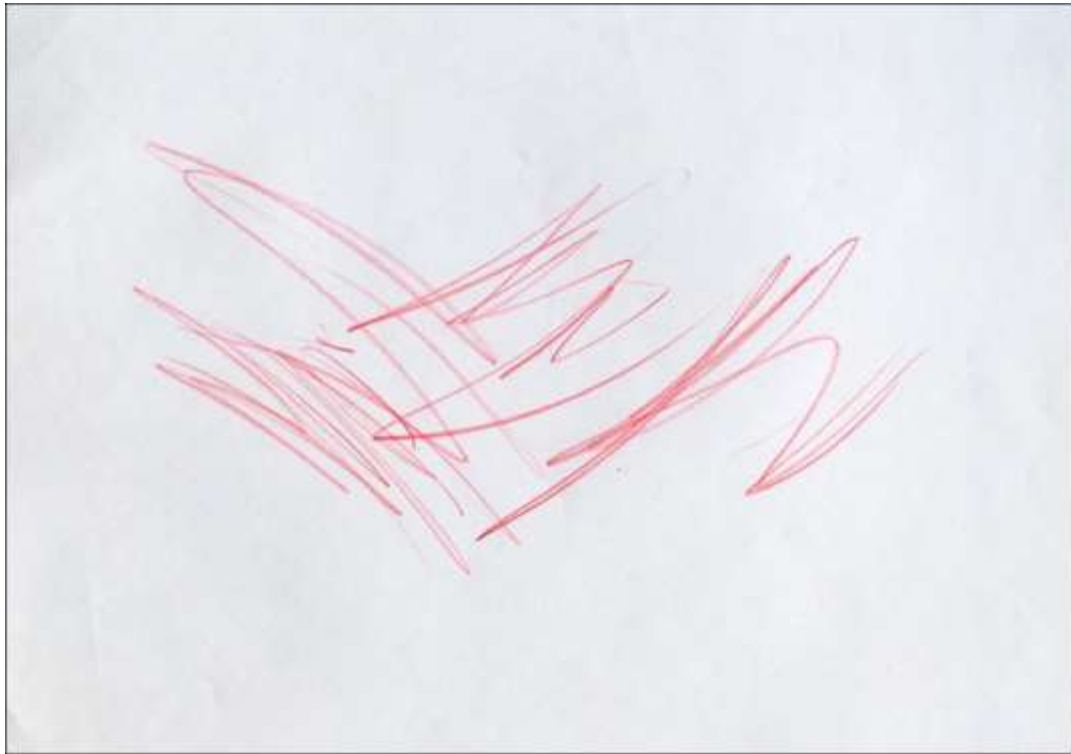
4. kép - Fanni másfél éves „fészekfírka” rajza

Már a legelső firkákon megfigyelhetők az egyénre jellemző karakterisztikus vonások.

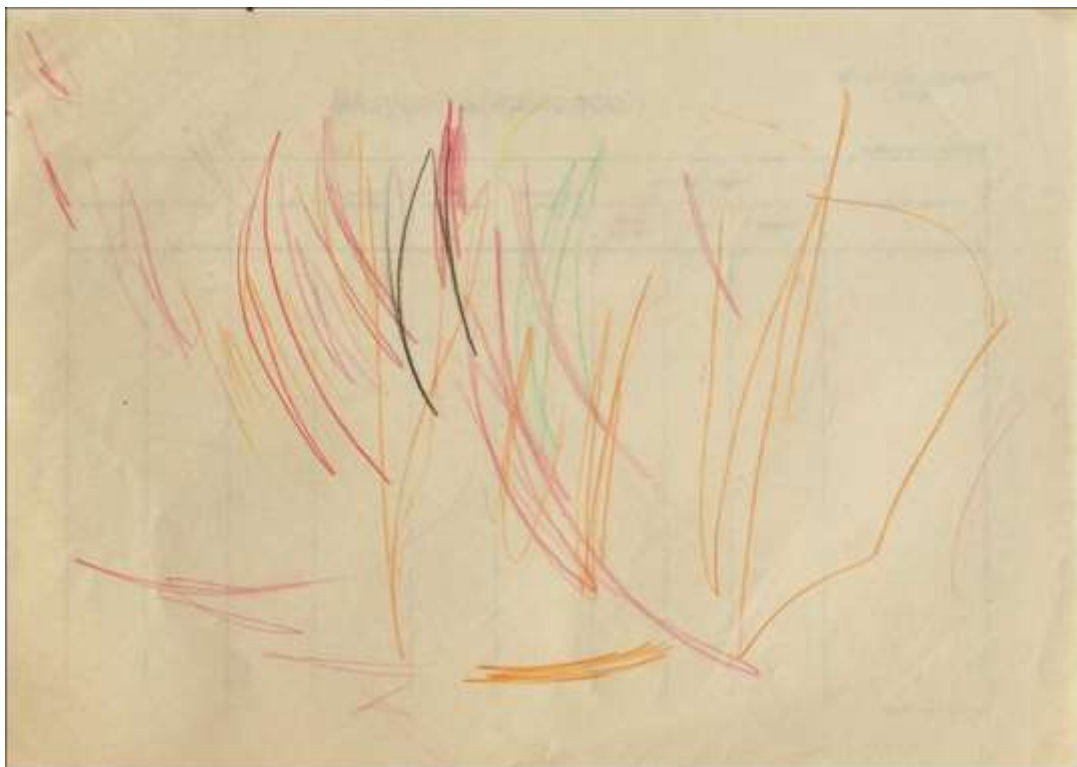
„A globális észlelés teszi lehetővé az alakuló szerveződés folyamatának átélését, a különböző érzékszervi észlelések egységes élménybe fordítását, közös formáik, intenzitásaik, időbeli lefutásaik alapján, azaz amodális érzékelés útján.” (Merényi Márta)

A fészekfírka, a körfírka képes ennek a globális egységnek a megjelenítésére, kifejezésére, megidézésére hiszen a kör a teljesség, az osztatlan egész jelölője ősidőktől fogva az emberiség kultúrájában, mint már azt korábban jeleztük. (A szabályos geometrikus kör előfutáraként is értelmezhető a fészekfírka a szabadkézi rajzfejlődés folyamatában.)

A fészekfirkából alakul ki azután a kör, karakterébe beletartoznak a lágy, hajlékony vonalak, vonalvezetések, ezekből bontakoznak ki a későbbi amorf alakzatok. Tehát ezek a firkák előkészítik a későbbi vizuális gondolkozás értelmi fejlődését.

5. kép - Borka másfél éves „szálkafírka”
Vitality affects kifejeződése

6. kép - Kisfiú (4 éves)

A következő alapkarakter az úgynevezett *szálkafirka*, vagy *lengőfirka*. Ezek használata indulatot gerjeszt a kisgyermekben. A világba hatolást a világ felfedezését idézik meg bennük. Néha annyira indulatba tud jönni a gyermek tőle, hogy még a rajzlapot is átszakítja firkálás közben. /5, 6. kép/.

A szálkafirka indulattal, mozgással, feszültséggel, ugyanakkor céltalan, inkább gesztusokkal teli világa a vitalitás affektusokat idézi fel.

A vitalitás affektusok tapasztalatában a testiség érzés és észlelés mivolta egyszerre érvényesül. Ezzel szemben a hétköznapi értelemben vett érzelmeknek (öröm, fájdalom, félelem, harag, stb.) az úgynevezett darwini kategorikus affektusoknak tartalmuk van, amelyeket különféle érzelmi kategóriáként értelmeznek. A vitális affektusok az érzelmeknek, érzéseknek egy ősbibb, testibb, öntudatlanabb vitális rétegét képezik, amelyek inkább formával, sem mint tartalommal rendelkeznek, s nem kötődnek közvetlenül örömhöz és fájdalomhoz, mint a kifejezetten hedonisztikus jellegű kategoriális affektusok. Szavakat nehéz rájuk lelteni a nyelvben, néha a zenei kifejezések, vagy dinamikus, kinetikus fogalmak írják le lényegüket leghűségesebben: crescendo, decrescendo, allegro, továbbá: kitörés, tovatűnés, felbukkanás, elreppenés, kinyílás, becsukódás, közeledés, távolodás, elnyúlás, hullámozás, stb. A mozgás formái természetére utalnak, amely egyben már elválaszthatatlan valamely hangoltságtól. Személyek közötti mikrokommunikációt képeznek, amely a másodperc tört része alatt lezajlik. Az elemi ritmus, ahogy felerősödik-megcsendesedik a sírás, a nevetés, az ölelés, vagy eltolás mozdulata, a szemek összevillanása: ezek mind vitális affektusok, minden emberi kommunikáció alaprétegét képezik.

Visszatérve a fészekfirkára is. Természetesen fészekfirka nem csak az amodális percepciót, globális észlelés jeleníti meg, hanem vitalitás affektusok a kifejezésére is alkalmas a lengőfirkával együtt. „ Az amodális észlelés (amely az élmény elvont minőségein alapul, magában foglalva a különböző alapérzelmeket és vitálitási affektusokat) és az (asszimiláción, akkomodáción, asszociáción és a változók azonosításán alapuló) konstrukcionista erőfeszítések teszik tehát ki azokat a folyamatokat, melyeken át a csecsemő megéli a szerveződést.” (Stern)

A fészekfirka az anyaöl, az anyaméh, a védelem, a bentiség, a megóvó, megtartó, életet tápláló szeretet megidézője is lehet a gyermek számára, illetve az ennek megfelelő vitális affektusokat élheti újra át segítségével. Mindenesetre észlelhető, hogy a fészekfirka rajzolgatása közben a gyermek gyakran megnyugszik, biztonságérzete növekszik, feszültsége levezetődik.

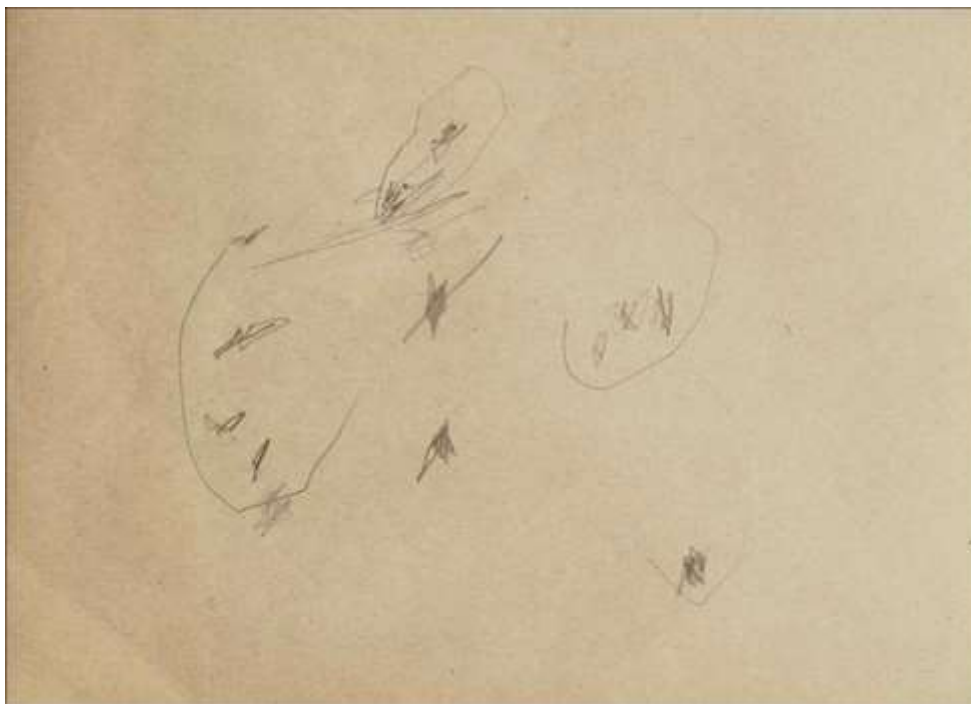
Több megfigyelés szól a mellett, hogy nem csak a mozgás és a nyomhagyás öröméért rajzol a kicsi gyermek, 1,5-2 éves korától, hanem firkája pszichés tartalmakat, képzeteket idéz meg számára. Az alapvető érzelmek univerzálisak és velünk születettek (Gergely és Watson 1996) és ebből fakad kezdetben az érzelmek kifejezésének univerzalitása is a gyermekek firkáiban.

Fontos még megjegyezni, hogy a szálkafirka egyben alapját képezi az egyenesnek, a szabályos, szögletes geometrikus formáknak. Előképe a konstruáló, szerkesztő vizuális gondolkodásnak.

7. kép - Fanni (másfél éves)
Az „időtlenységben” létezés megidézése.

A harmadik alapkaraktere a firkáknak a *pont*. Ennek nyomhagyása történhet indulatos módon, hogy a gyermek csak úgy odavágja a pontot, hogy a ceruza ráadásul még el is csúszik, erőteljes nyomot hagyva ezzel a pillanat időbeli tötrészét idézve meg. /7, 8. kép/ A pont másik nyomhagyási módja a kisgyermeknél, amikor "órákig" rajzolja, sűríti azt, vagy nagyon kicsiny köröket, foltokat rajzolgat óvatosan, erősen koncentrált, egyfajta időtlenségbe feledkezve bele, a „folyó” időből, a kronoszból való kilépés vitális örömének adva át magát. Ez a telő idő, a múltó idővel szemben.

8. kép - Fanni (másfél éves.) Erős koncentrációval "magba sűrített" pontok.

A pillanatban az időn kívüliség sűrűsödik. A pont mindkét kifejezési módjában a pillanatot éli át a kisgyermek, egyben saját "magállapota" is megidéződik. Stern munkásságában is kiemelkedő szerepet játszik a pillanat átélésének kutatása, terápiás vonatkozású felhasználása. Stern szerint a „jelen pillanat” (present moment) az az időtartam, amelyben a percepció elemi egységeiből a legkisebb jelentésbeli vagy érzéstartalati egység, gestalt jön létre a kapcsolat közelében; ezekből az elemi, elsődleges pszichés megtapasztalásokból épülnek fel aztán az absztrakciók, narratívák. „A jelen pillanat bevon, mozgósít egyfajta szelférzetet. A megélt jelen pillanat folyamán az érintett személy az egyedüli alanya saját szubjektív tapasztalásának. Amit megtapasztal, az nemcsak egyszerűen hozzá tartozik, hanem ő maga.” (Stern)

A jelen pillanatot jól leírja kairosz fogalma (καιρός), mely egy ősi görög szó, ami 'megfelelő, helyes, alkalmas pillanat'-ot jelent. Az ógörögök szóhasználatukban megkülönböztették az események egymás utáni történésének leírására szolgáló „folyó” időt, amit kronosznak (Χρόνος) hívtak, és az események közötti azon meghatározatlan időpillanatot, amikor valami különleges történik, amit kairosznak neveznek. Hogy mi ez a különös valami, az nyilván a szó használójától függ. Míg a kronosz természetesen egy mennyiség, addig a kairoszt egyfajta minőségnek tekinthetjük. A teológiában a kairosz szó az idő minőségi formájára utal. Az Új Szövetségben, mint azt Márk 1:15-ben is láthatjuk, kairosz „az Isten céljára kijelölt időpont”-ot jelent, melyben Isten végez. Ez az idő általános használatától jelentősen eltérő fogalom. A keleti ortodox és a keleti katolikus egyházakban az istentisztelet előtt a diakónus a paphoz szól fennhangon: Kairos tou poiesai to Kyrio ('Eljött az Isten végzésének ideje'), azt jelezve, hogy az istentisztelet az Örökkélévővel való érintkezés pillanata.

A negyedik alapkaraktera a firkáknak, ahogy én nevezem, a *vándorló vonal*, a folyamat megélése. A 7. képen jól látható a vonal, amely elindul a pontokat megkerülve. A kisgyermek ezt az alapkaraktert kevésbé indulatosan veti papírra a többiekhez képest, hanem jóval lassabban húzza szemével követve a vonal útját, vándorlását. Stern már leírja, hogy a csecsemők a közvetlen benyomásokból egy általános képzetet tudnak kialakítani. Életük egymás után következő epizodikus történéseit, szerintem, egy folyamatként élik meg, szelf-jükben kialakul a folyamat, mint olyan, általános képze, amelyet a vándorló vonal alkotásával tudnak újra, meg újra átélni.

9. kép Istvánka rajza, másfél éves, ahol még a különböző firkatípusok véletlenszerűen kerülnek egymás mellé.

A különböző firkatípusokat külön-külön lapokon is rajzolhatja a gyermek egy mindent előntő lelkiállapot szerint, de egyazon lapon is megjelenhetnek, ekkor azonban szinte véletlenszerűen kerülnek egymás mellé, vagy éppen egymásra. (9. kép)

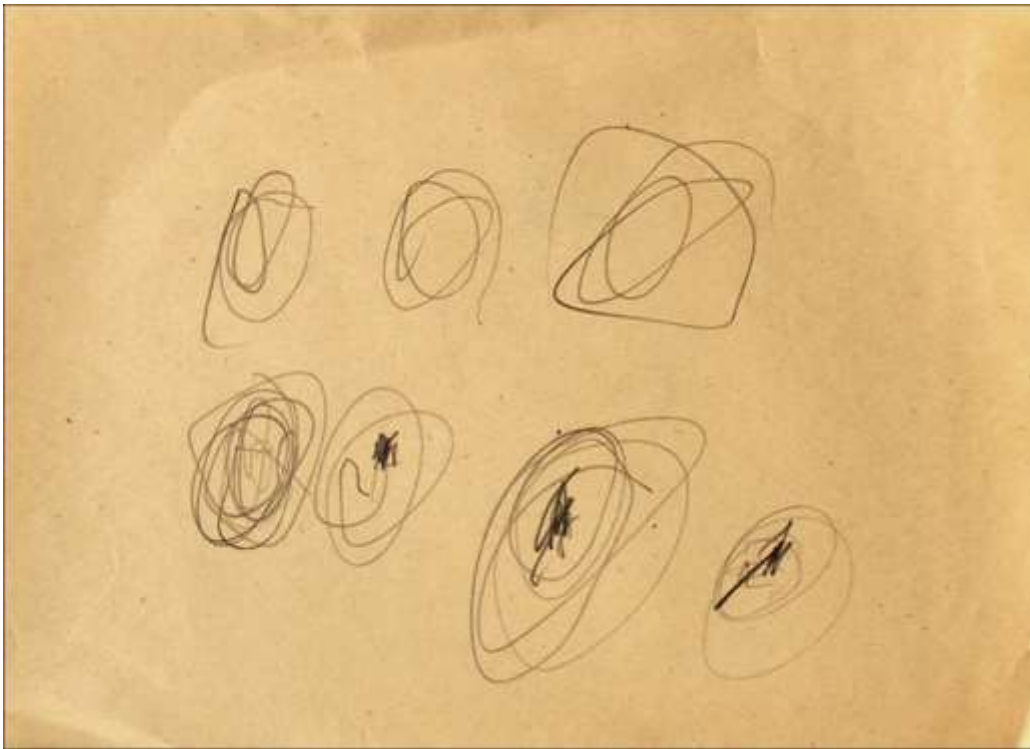

10. kép Istvánka rajza, 2 éves

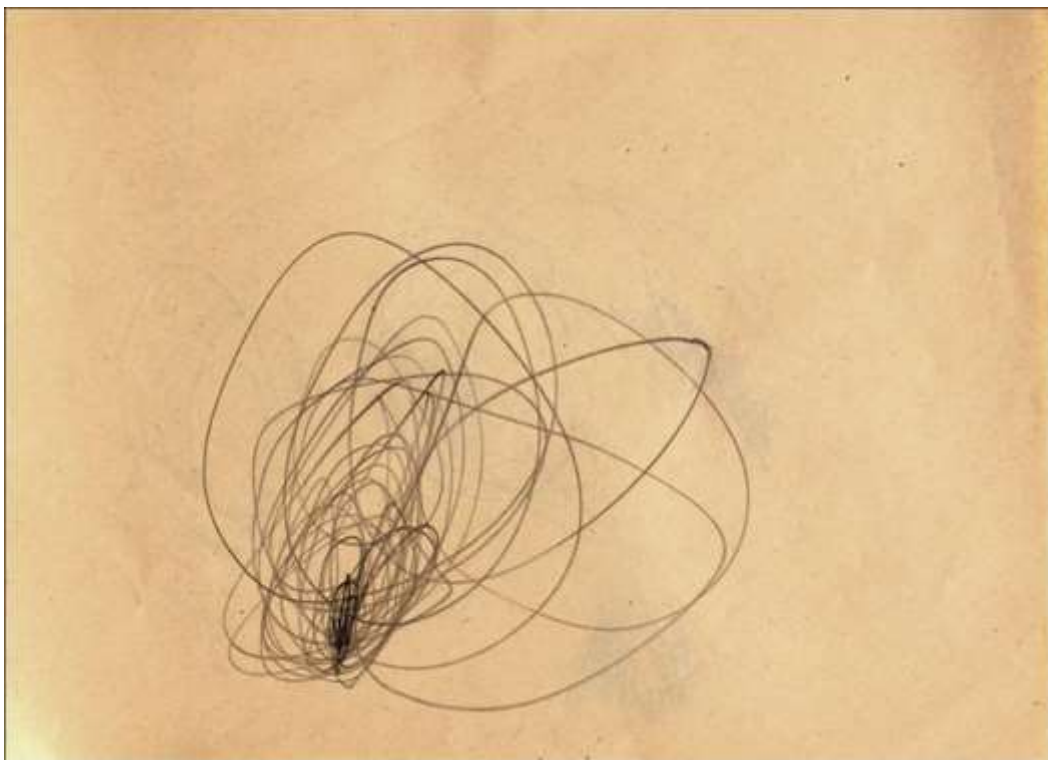
A különböző firka típusoknak kezd egymáshoz közük lenni, elkezdenek kapcsolódni egymáshoz.

A következő lépés, amikor a különböző firkatípusoknak kezd egymáshoz közük lenni, elkezdenek kapcsolódni egymáshoz (10. kép) Ebben következő szelf fejlődési lépés újra átélő kifejeződése jelenik meg. Ez a következő élmény **szelf-mag érzet (Core self)** kialakulása a 2 - 6. hónapra tehető a csecsemő életében. A szelf - mag érzete négy tapasztalaton, a szelf-működés (**self-agency**), a szelf-koherencia (**self-coherence**), a szelf-történet (**self-history**) és az affektív szelf (**self-affectivity**) tapasztalatán alapul, mely élményintegráció eredménye.

A **szelf-működés (self-agency)** a hatóerő élménye, vagyis amikor az egyén azt éli át, hogy saját cselekedeteinek ő maga a szerzője, amely nélkül nem létezne a külső és a belső történések feletti kontroll élménye, azaz aktivitásunkat nem éreznénk sajátunknak. Elégtelensége esetén elvesz a cselekvés saját irányításának érzete. A hatóerő élménye, már magában a firkalásban, a rajzolás tevékenységében is megnyilvánul, hiszen látja a gyermek saját cselekedetének eredményét, rajzeszközének általa húzott nyomát a rajzlapon. A gyermek abbahagyja a rajzolást, ha már nem hagy nyomot rajzeszköze. Az alkotás, a létrehozás, a teremtés élménye teljesen átszellemülté teszi a rajzoló kisgyermeket.

11. kép - Fanni (másfél éves)
A fészekfírka középpontjának kitüntetése, mint belső készítés. Egység élménye, belső lelki középpontal.

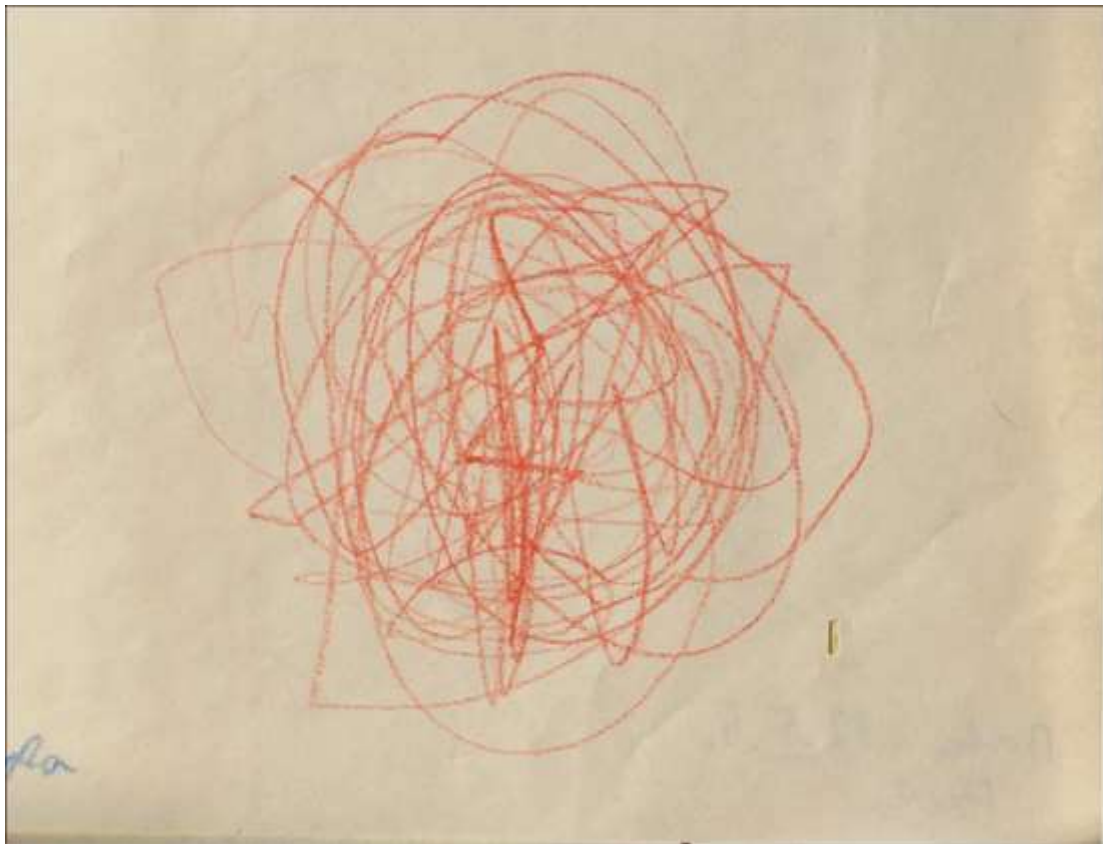

12. kép - Fanni (másfél éves)

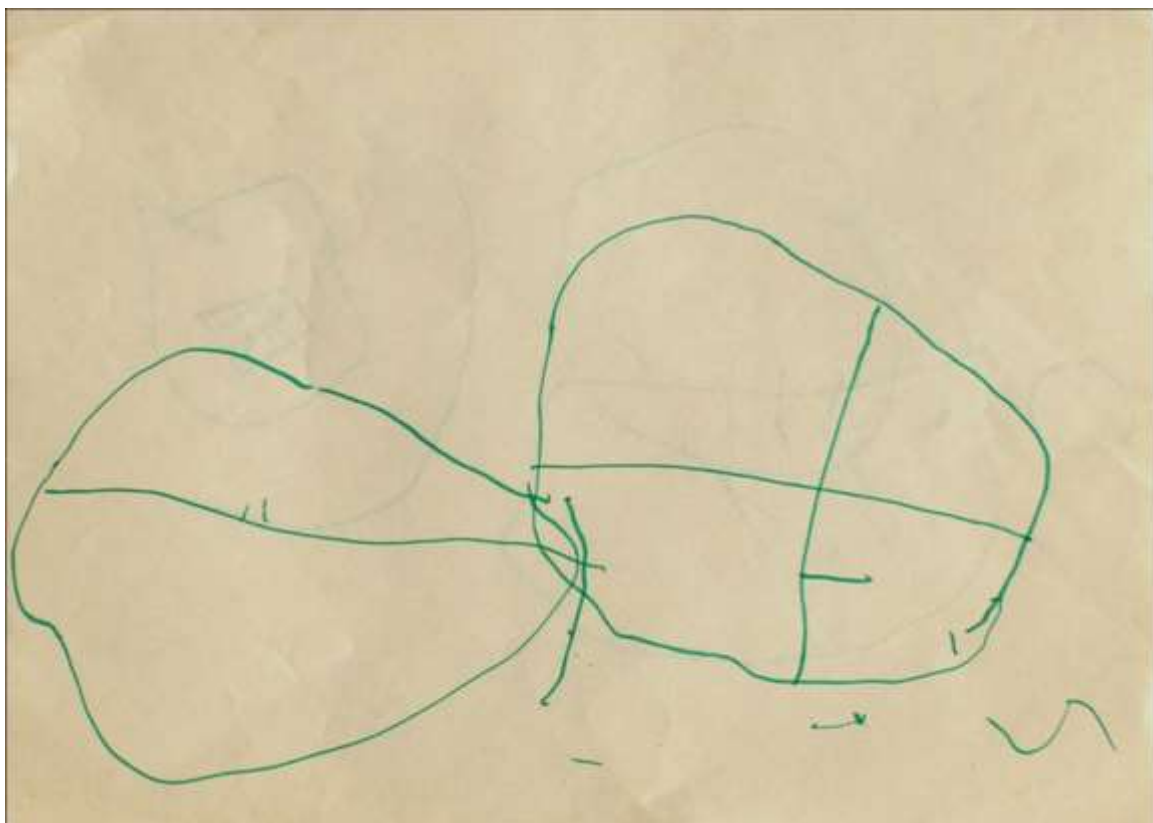
A fészekfírka rajzolgatása is előbb-utóbb arra készíti a gyermeket, hogy középpontja felé koncentráljon, azt kitüntesse, megjelölje /11. 12. kép/. A **szelf-koherencia (self-coherence)** az egység élménye, melynek során az egyén szervesen összefüggő fizikai egésznek éli át magát, amely

külső határral és az egységes cselekvés belső középpontjával rendelkezik, amely nélkül a testélmény töredékes lenne, és deperszonalizációt élnénk át, az énhatárok feloldódnának, fellazulnának, mint pl. pszichotikus állapotokban.

A körkeresztben belül a kör fejezi ki legjobban a **szelf -egység**, koherencia érzetét a kör állandóságot, teljességet, osztatlanságot jelölő természetével. Fizikai egészünk külső határát a kör kerülete szimbolizálja, mely külső határt szab egyben a körkereszt jelének. Az egységes cselekvés belső középpontját pedig, a kör központjában létrejött, a kereszteződő átlók által kialakuló pont jelöli. /13-15. kép/ Mindez a központosítás már a teljes, valódi körkereszt- szerkezet megjelenése előtt is megnyilvánul a fészekfírka középpontjának keresésében, kitüntetésében /11-12. kép/. A kisgyermek az elején még csak a gesztus indulatokból született fészekfirkákban, körökben; a későbbiekben már kisebb köröket, foltokat, pontokat elhelyezve a középpontban, „ösztönösen” keresi önmaga határait és belső középpontját.

13. kép - Borka (másfél éves) Mandala keletkezése

14. kép - Fanni (másfél éves) A körkereszt születése

15. kép Istvánka 2 éves, A körkereszt születése

Negyedszerre, végül is a három alapfírka-karakter egyesül és a világ szimbolikus teljességét, a körkeresztet, a mandalát jeleníti meg /13, 14, 15. kép/.

A mandalaformák fokozatosan kitisztulnak, és önálló életet kezdenek el élni, variációjuk számtalan változatát hozva létre /16. kép/. A mandala keretet adó körében a fészékfirka jelenik meg, a kereszt száraiban, a szálfafirka, a szálkák kereszteződése pedig a pontot, az irracionális pontot hozza létre. A pont nincs külön megrajzolva, mégis ott van, az egyenesek találkozási pontjánál. Ott van, de még sincs ott. Ez egy olyan minőség, mely konkrét világunkban, a konkrétan túlmutató transzcendens minőséget idézi meg. A transzcendens képzet szintén velünk született adottságon alapuló archetípus.

A transzcendens, az abszolútum olyan alapvető fogalom, princípium, amely rendkívül elvont, ha verbális síkon közelítjük meg. A teljesen kialakulatlan verbális fogalmi gondolkodás híjával, szinte lehetetlen, hogy a felnőtt a 3-4 éves kor körüli gyermek számára Istent megmagyarázza. És érdekes, hogy a beszélni még alig tudó gyermek, hallva a meséket, látva a templomban a kereszteket, találkozik a karácsony melegségét varázsló Jézuskával, mindebben felismeri a transzcendens létet. Érti és tudja, hogy miről van szó. Ez nem képzelhető el másképpen, csak úgy, hogy a transzcendens képzelete „velünk született” preverbális őskép, melyet a világot felfedező kisgyermek egyszer csak felismer.

A másik tényező, amit a mandala keresztjének irracionális pontja felidéz, sem kevésbé titokzatos. Ez tulajdonképpen önmagunk legbelső énjének kifejeződése is egyben. Önmagunk tudása, létezése, érzékelése legalább annyira megfoghatatlan, titokzatos dolog, – ha jól belegondolunk – mint a bennünk élő istenkép.

16. kép - Fanni (2 éves) Mandala /körkereszt/ variációi.

A **szelf-történet, (self-history)** az én folytonosságának, történetiségének átélése, azaz, hogy változunk, történnek velünk a dolgok, mégis ugyanazok maradunk. Elégtelensége esetén disszociatív zavarok léphetnek fel. A szelf-történet szimbolikusan a /16. képen/ két egymást keresztező egyenes változásának felel meg. Itt valójában dinamikus mozgástörténet bontakozik ki, mindegyik mandala egy kicsit más, mind, ahogy az egymás után történő változások, ugyanakkor mindegyik helyzetben körkereszt marad, kifejezve a személyes én maradandóságát.

Az **szelf-affektivitás (self-affectivity)** érzése nem a kiváltó tárgyhoz, hanem az énhez kapcsolódik, amely nélkül hiányozna az életöröm átélése. Vagyis átéljük az érzelmek belsőmintázatú minőségeit, amelyek együtt járnak más szelf élményekkel. Az affektivitás hiánya van jelen pl. a depresszióban, egyes szkizofrén megbetegedésekben, stb.

Megítélésem szerint a szelf - mag érzet kialakulását szimbolikusan a körkereszt, a mandala idézi fel, jeleníti meg.

Az szelf-affektivitás érzése például abban nyerhet formát, hogy a gyermek a mandala rajzolása során különböző dőlésszögű, különböző szögben kereszteződő és elhelyezkedésű átlókat és körformákat hoz létre, melyek sajátos együttállásukból, mintázatukból adódóan különböző – verbálisan szinte megragadhatatlan – érzéseket, érzelmeket, indulatokat idéznek fel, az alkotóban és a nézőben egyaránt /15., 16. kép/. (Ha például függőleges, vízszintes az átló, az nyugalmat áraszt, ha már dől, az már dinamikus indulatokat, mozgásérzetet vált ki, mind a nézőből, mind az alkotóból.) Az érzelmek belsőmintázatú minőségeit mozgatja meg ezzel a rajzi történés. A szelf – affektivitás azonban már az első teljes körkereszt-szerkezet megjelenése előtt is a szálla-lengőfirka, a kör-fészekfirka, és a pont-foltocska-köröcskefirka együtt próbálgatásában megnyilvánul, hiszen mint a / 10. képen/ látható, indulatok, érzelmek teljesednek ki általuk.

Mindezek az érzetek, tapasztalatok nem különvalóként, hanem egységként adják a szelf-mag érzetet, ahogy a mandala elemei is összességként, egy egységet alkotnak a körkeresztben.

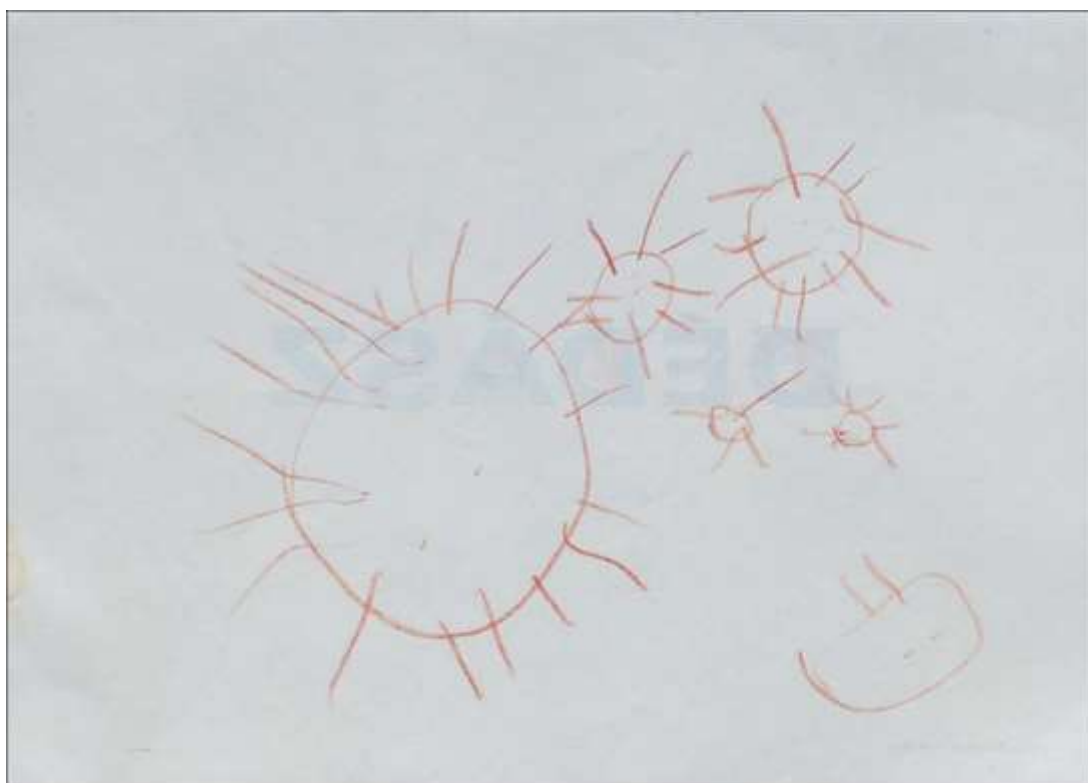
A körkeresztszerkezet továbbépítéseként, a keresztek által kijelölt négy mezőben azután a gyerekek szeretnek pontokat, alakzatokat elhelyezni (17. kép). Ugyanennek analógiáit láthatjuk az ősi művészetekben, a népművészetben is. Erre találunk szép példákat az erdélyi tányérokra (18. kép). Ezek a megjelenési formák gyakran szimbolizálják az időt, a természeti idő változásrendjét, a tavasz, a nyár, az ősz, a tél örök körforgását. A kínai és a japán művészetben, kerámiaművészetben is találunk erre sok szép példát.

17. kép - Fanni (2 éves) Mandala

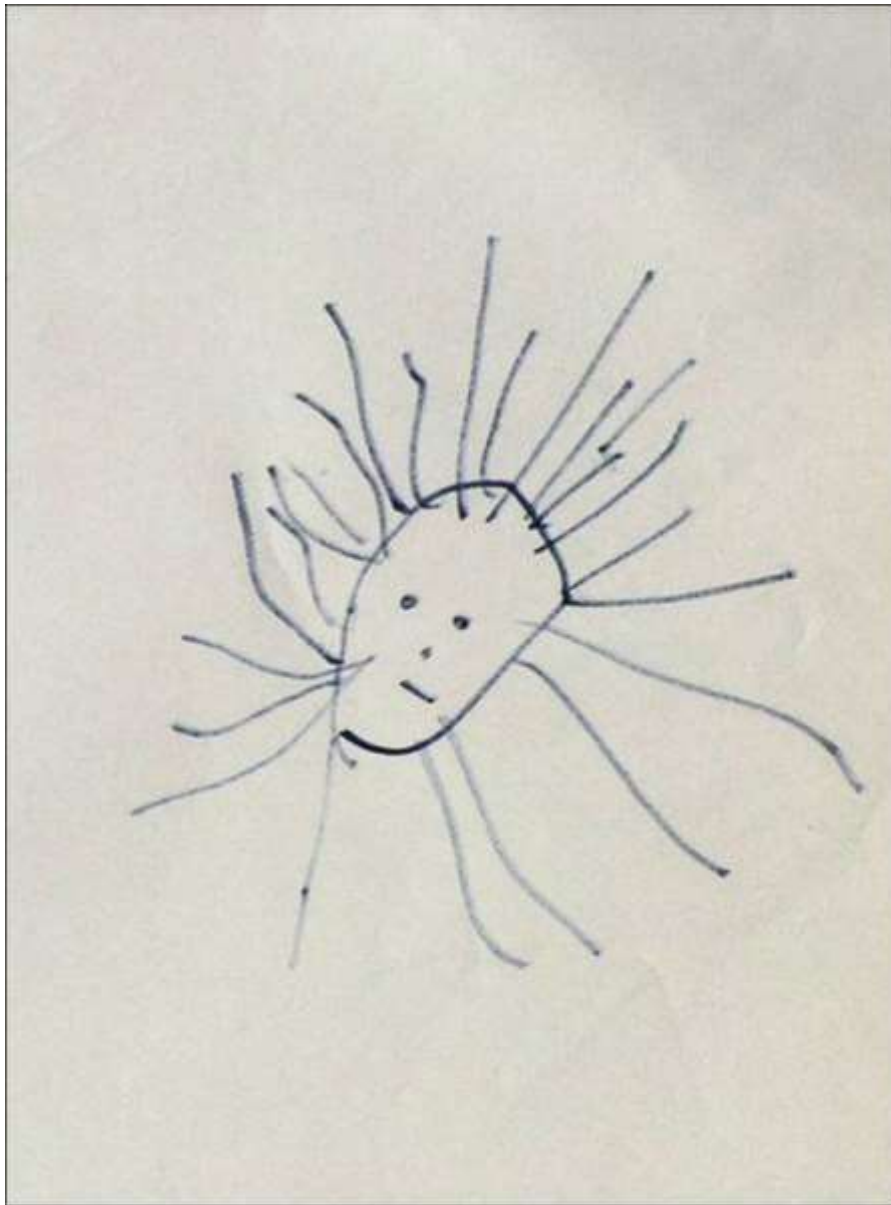
18. kép Korondi tányér *Páll Antalné munkája* A körkereszt, mint tér-idő modell

19. kép - egy 3 éves A kisgyermek sugárküllős napalakzata

A Nap, az életet energiával ellátó égitest, mint szimbólum és őskép, a szellemiséget, az istenséget, az Istent szimbolizálja. (Például az evangélium Jézust az igazság Napjának nevezi.) A

mandalakép egyenlő szárú keresztje a körből kifelé nyomul, megsokszorozódik a kör területén, napsugarat hozva létre a kisgyermek Napot idéző rajzán /19. 20. kép/.

20. kép - Fanni (két éves) "Nap" című rajza

A Nap minden kisgyermek számára rendkívül fontos kép. Nem csak kozmikus objektumként, természeti jelenségként, hanem élő személyként él benne. A Napnak arca van /20. kép/. Nem véletlen, hogy a Nap arcát a mandala középpontjából „szétszóródó” pontok, volalkák hozzák létre /23. kép/. Abból a központból lesznek, amelyek mind a későbbi istenképzet, mind az énképzet megidézői, mégpedig azon az alapon, amely a két képzetben közös, ez pedig a személy-mivoltuk, ettől lesz többek közt a Napnak arca, ettől lesz személyes. Ezzel a megszemélyesüléssel a szubjektív szelf-érzet szimbolikus felidézése is kezdetét veszi az előzőek folytatásaként. Megemlítem, hogy Stern állításának fényében – miszerint a szelf élmény akkor is létezik, ha a szelfet szabályozó másik inkább elképzelt, mint jelen való személy – beláthatóvá válik, hogy az istenképzet alapja többek között a szubjektív szelf-érzet kialakulásában is gyökerezik.

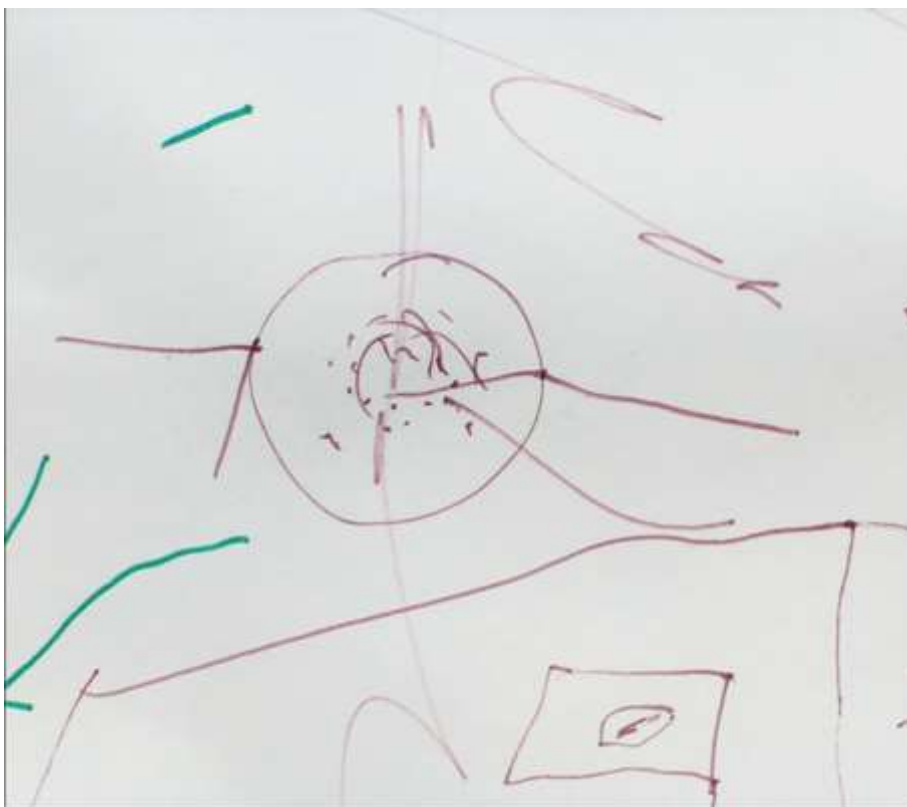

21. kép Istvánka (3 éves) A „Nap” születése című rajza

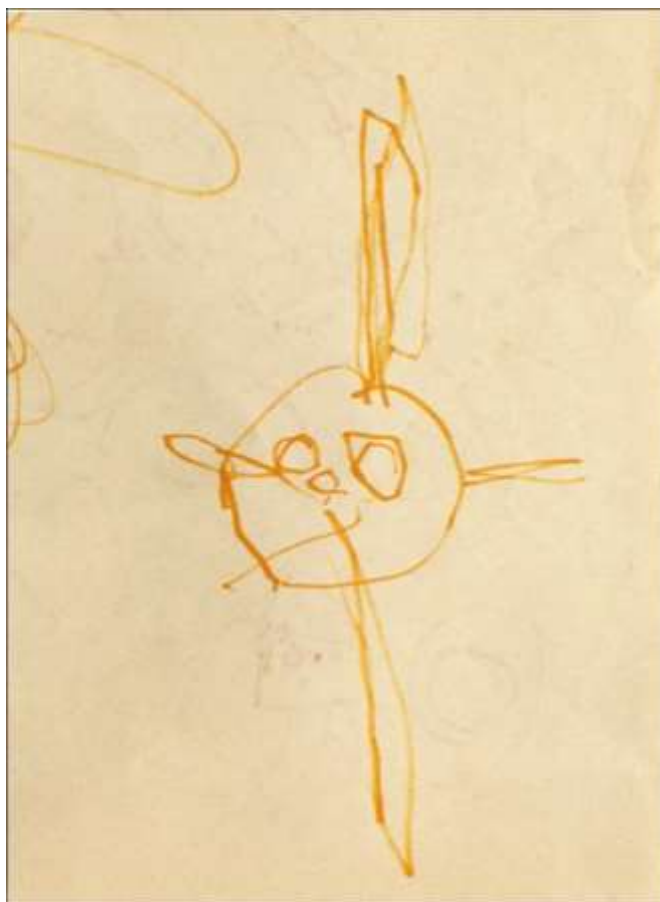

22. kép Karcolt kobak (Somogy megye)
A Nap ősi jele

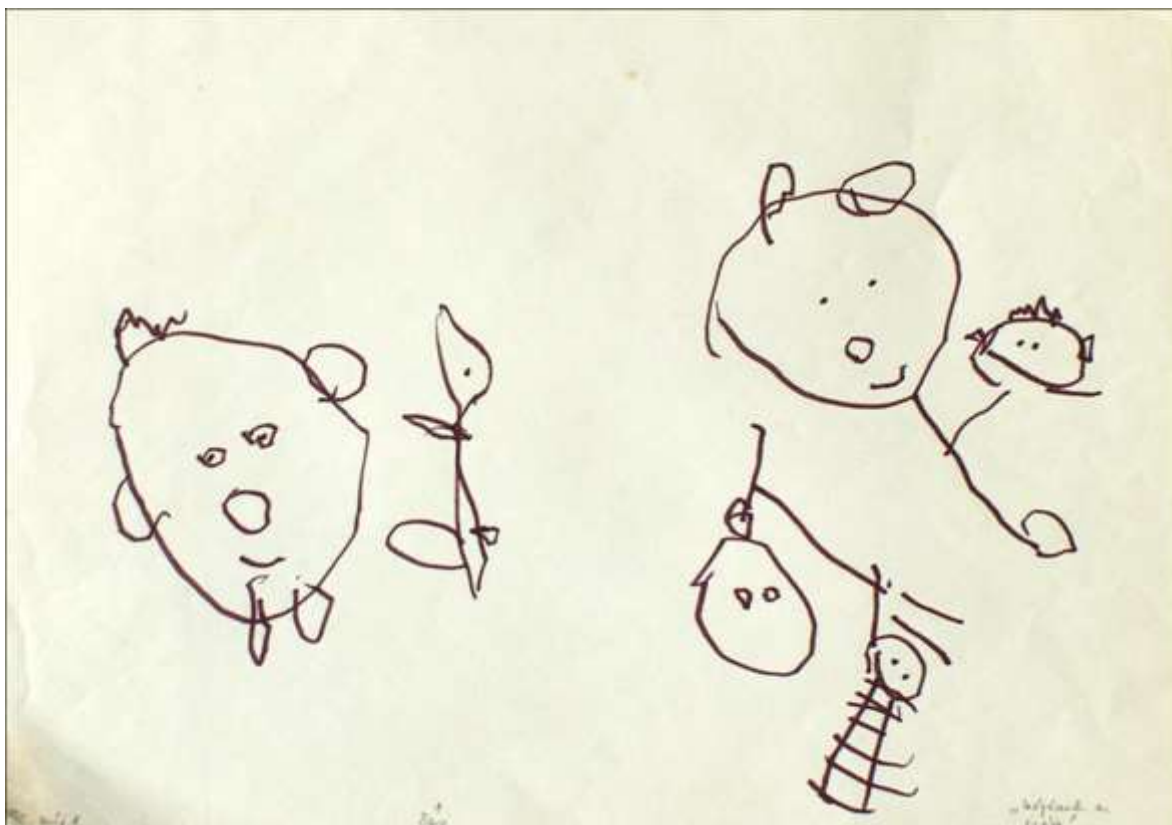
A 21. képen a kisfiú a keletkező Nap alakzatán a középpontot, a „Nap arcát” még kis egyenlő szárú kereszttel jelöli. Ennek is meg találjuk analógiáit az ősi művészetekben, a népművészetben, például a dunántúli pásztorművészetben, a karcolt kobak alján. A 22. képen jól láthatjuk a Nap sugarainak körbefutását, háromszögekkel jelölve, és a napkorong egyenlőszárú kereszttel történő négyes osztását. Ez a Nap egyik ősi jele.

23. kép - Fanni (két éves) „A Nap, vagy ember születése” című rajza

24. kép Fanni (2 éves) Embermegjelenítés kialakulása a körkeresztből.

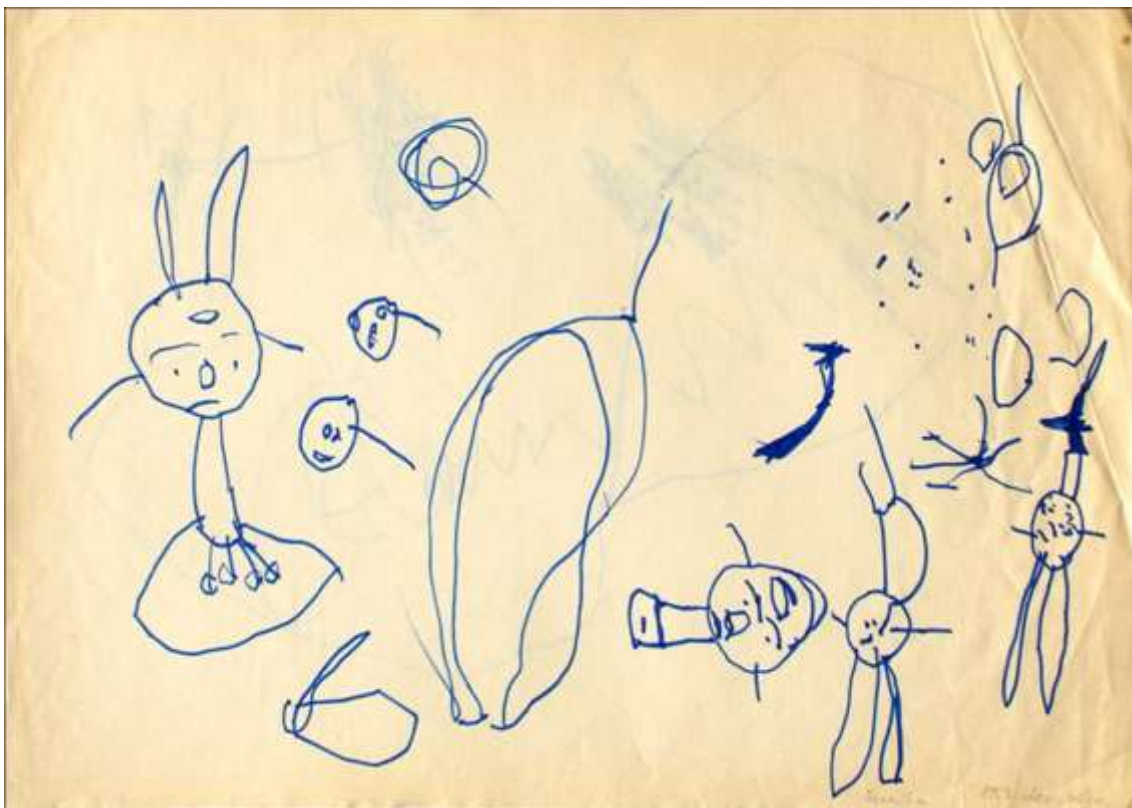
25. kép - Fanni (2 éves) Fejlábemberkék

A mandala másféle differenciálódásából születik az emberábrázolás. /24, 25. kép./ Először a körkereszt függőleges szára kilép a körből, lábbá, hajjá alakul, míg a vízszintes kézként nyúlik ki a körből /24. 27. kép/. Vagyis a négyes szerkezet megmarad, nem sokszorozódik meg a kör ívén, mint a Nap megidézése esetén (23. kép). De történhet ez úgy is, hogy a kezek, illetve a lábak kinyúlása a kör *amőbaszerű kitűródéséből* jönnek létre a kereszt szárainak folytatásaként /25. kép/. A bent maradó pontokból, köröcskékből szem, orr, száj lesz. Így születik meg az első emberábrázolás, a *fejláb-emberke* /24. 25. kép/.

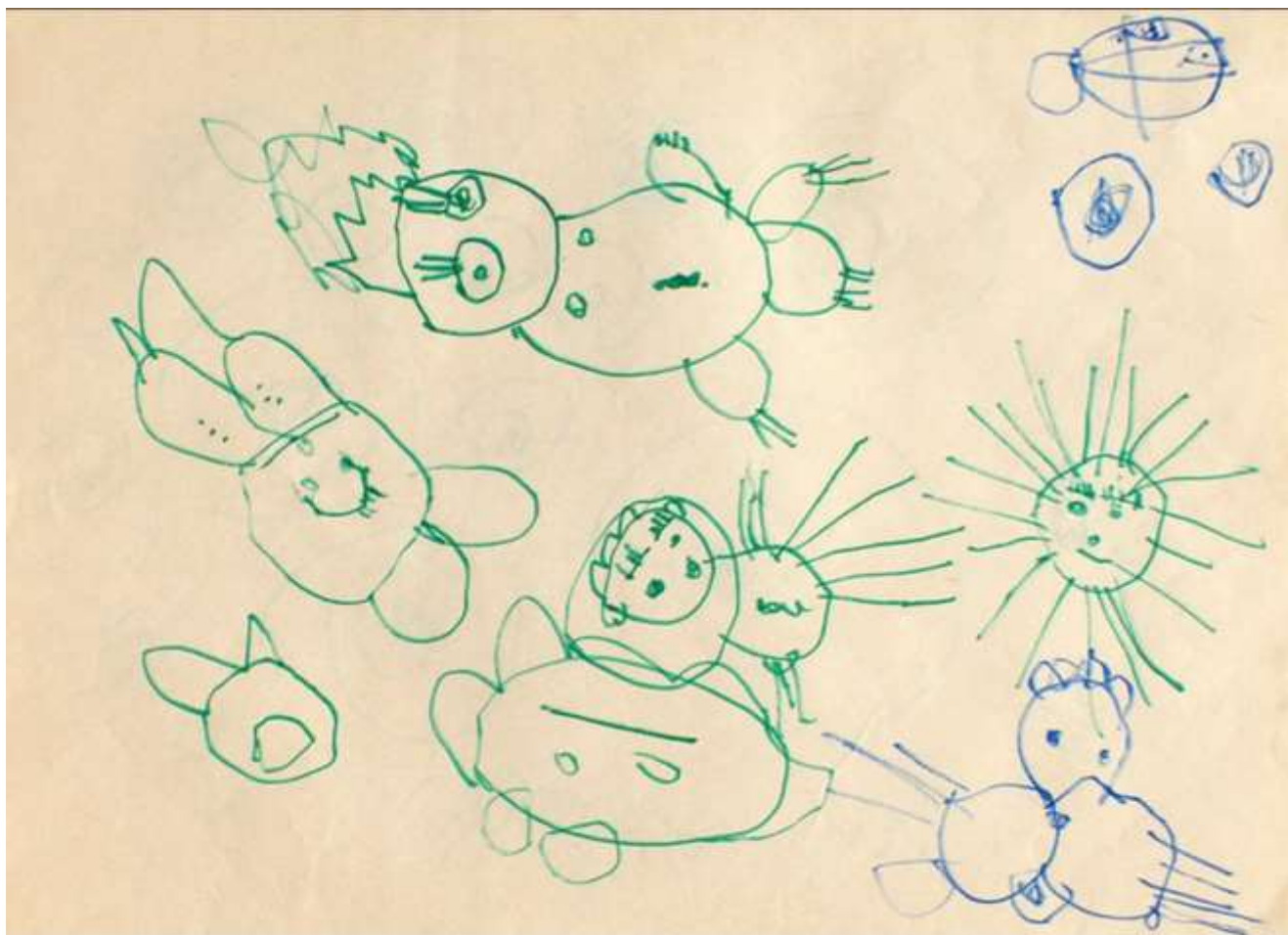
Majd a fejláb-emberke két körre válik szét, melyekből újabb apró köröcskék bújnak elő, lehetőségét adva a fej és a törzs, belőle a végtagok különválásának /26. 27.kép/.

26. kép - Fanni (2 éves) Embermegjelenítés kialakulása a körkeresztből. A bal oldali alakzatnál még nem döntött el, hogy fej-láb emberke lesz-e belőle, vagy Nap.

27. kép - Fanni (2 éves) Embermegjelenítés fázisai

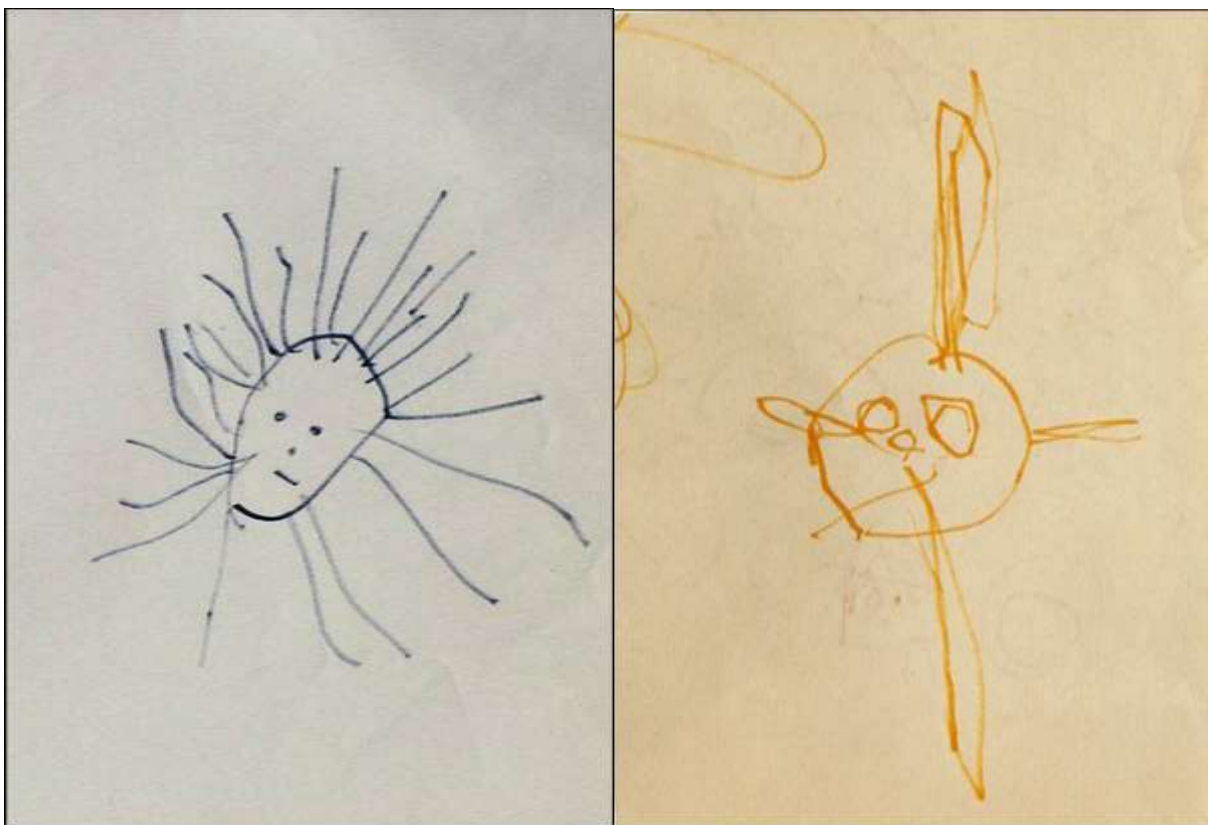

28. kép Fanni (2 éves) Még a korábbi ábrázolás a Nap is belejátszik a folyamatba. Figyeljük meg, hogyan lesz a napsugarakból szempilla, a végtagokon köröm.

A 26-28. képeken ennek a folyamatnak különböző fázisait, eredményeit láthatjuk. Egy rajzon több köztes állapot is megjelenik, példáját adva annak, hogyan próbálgatja, kísérletezi ki a gyermek új létrejövő formáit.

A személyközi önértékelés, a **szelf szubjektivitás (subjective self)** a 7. hónaptól jelenik meg és a 15. hónapig erőteljesen formálódik. Ebben a szakaszban a csecsemő felfedezi, hogy ő és a „másik” eltérő szubjektív élmény világgal, tapasztalattal, figyelemmel, szándékkal és érzelmi állapottal rendelkezik, de ezt meg tudják osztani egymással. A szubjektív szelf-érzet az anya úgynevezett „affektív (érzelmi) hangolódása” során alakul ki. A hangolódás egy nem tudatos folyamat és ezen tapasztalat megformálása egy különösebb jelentéssel nem bíró kifejezésben, egy mozdulatban, egy sóhajban, egy elhajlásban, egy hangban nyilvánul meg. Az affektív hangolódás során központi szerephez jutnak a már említett vitalitás affektusok. Mindez azt is jelenti egyben, hogy önmagunk felfedezése csak a másik emberrel, emberekkel való kapcsolatunkban, a másik átélésében lehetséges. Vagyis az interperszonális folyamat alakul át intraperszonális folyamattá.

A költészet nagyon szemléletesen érzékelteti a folyamatot: „Hiába fürösztd önmagadban, Csak másban moshatod meg arcodat.” – mondja József Attila „Nem én kiáltok” című versében (1924.)

29. kép - Fanni (két éves) Személyközi önérzékelés, a szelf szubjektivitás 7-15. hónapig.

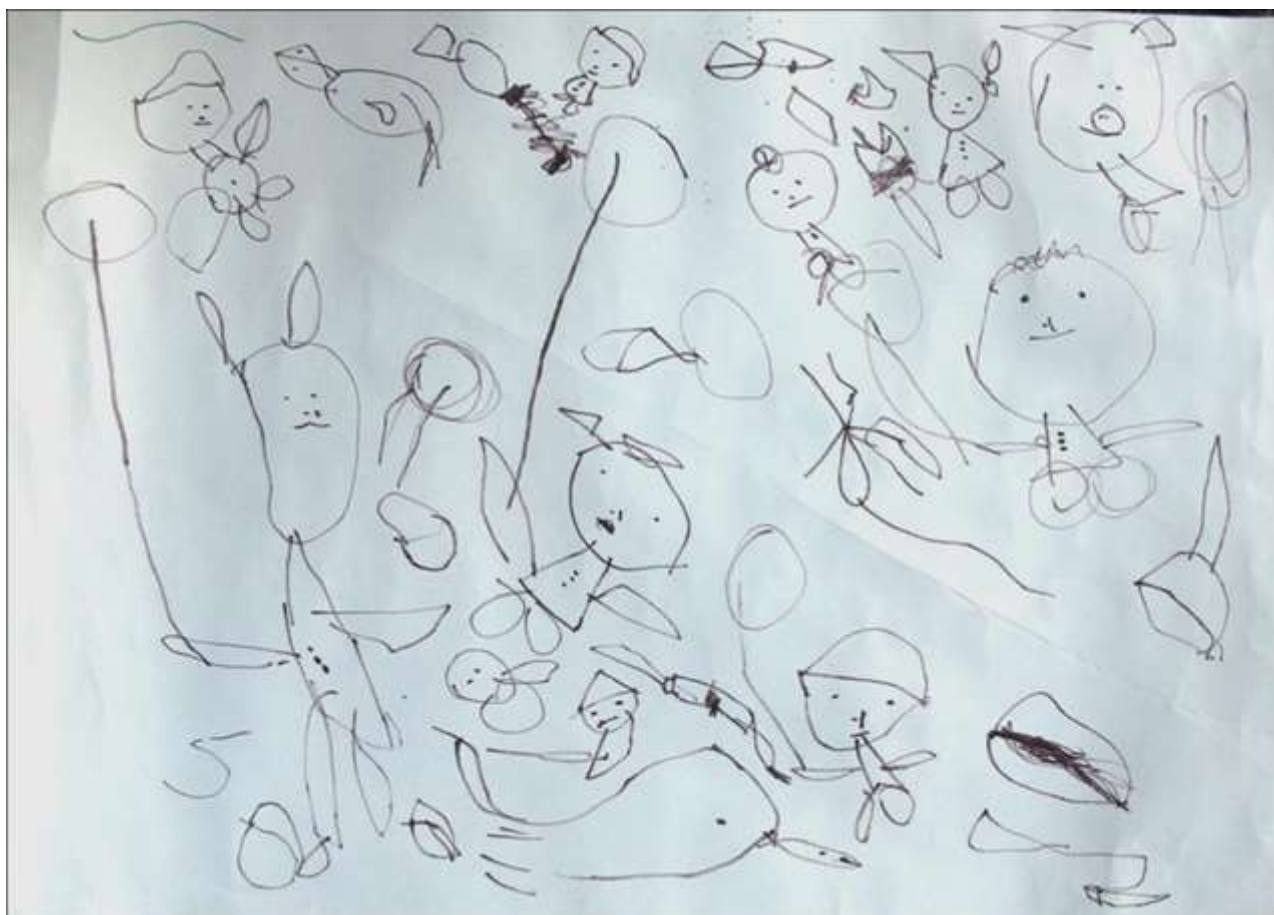
Tehát szubjektív szelf-érzet az anya érzelmi hangolódása során alakul ki, az anya többnyire tudattalanul utánozza, követi a csecsemő akcióit. Az anya olyan érzelmi minőségeket mutat, amelyek hasonlítanak, de mégsem azonosak a gyermekével, így a személyközi (interszubjektív) kapcsolatban a gyermek egyidejűleg éli át önmagát és a másik különbözőségét. Ezt az átélést jeleníti meg egyben a fejláb emberkében ahol önmagát, a személyes Napban pedig a másikat jeleníti meg. /29.kép./ Vagyis itt az interperszonális folyamat alakul át intraperszonális folyamattá, hogy belsővé váljon. Azután belső világából az explicit mentalizáció segítségével önmaga szelfjének, illetve a másinak (szelftárgy) mentális állapotait reprezentálja szimbolikusan a gyermek fejláb ember, illetve a személyes Nap rajzában.

A kisgyermek, gondozója mellett, annak analógiájaként egyben a személyes Napban az Istent, a benne bontakozó istenképzetet is megidézheti. A magyar Isten szavunkban az ős-ten, az „ős másik” kifejezése rejtezkedik. Az „ős te” aki előtt még nem létezett másik személy. Az „is” az ős szónak egy régebbi változata a „ten” pedig a te személyes névmásnak egy archaikusabb változata. A Biblia is néhány helyen Ösregnek nevezi az Istent. (Dániel próféta látomása.) Az imádságban is tegezzük az Istent, amikor megszóljuk őt, mutatva azt a bensőséges viszonyt, ahogy az imádkozó ember Istenhez fordul. A személyesség keresése a világban annyira erős a gyermekben, hogy azután, óvodáskorban már mindent megszemélyesít, a Nap mellett például a felhőknek is arcot, szem-orr-szájat rajzol. (Lásd: 42. kép)

A fenti felvételeket támasztja alá a mai csecsemő kutatás terén az újszülöttek arcpreferenciája: Újszülöttek hajlamosabbak hosszabban követni azokat az előttük mozgó ábrákat, amelynek mintázata emberi arcra emlékeztet. Ez az arcpreferencia akkor is kimutatható ha a látótér perifériáján jelenik meg. Egy feje tetejére állított arcot ugyanakkor nem preferálnak. Tekintet követés is megfigyelhető a csecsemőknél, még ha nem is ismerik fel a másik figyelmének tárgyát. Úgy tűnik, hogy a csecsemők már születésük pillanatától nagyon érzékenyek az emberi arcra. Az arc az ember számára a személyiség érzékelése. Ha valakinek egy ismerős arcát mutatják rögtön felismeri az illetőt, de ha csak a lábát vagy kezét, esetleg más testrészét látja az arcon kívül nagy valószínűséggel nem, vagy csak nehezen ismeri fel a hozzá tartozó személyt.

Az arcnak az érzelmek kifejezésében, és az érzelmek tükrözésében, és az ebből fakadóan az érzelmek szabályozásában is elsődleges szerepe van. „Gergely (2001) egy, a kontingens válaszkészségben (megjegyzés: latinul a contingens összeérőt jelent) bekövetkező változást azonosított körülbelül három hónapos korban. Ekkora csecsemők figyelmi preferenciája a tökéletesen kontingens helyzetektől a közel, de mégsem tökéletesen kontingens, azaz az enyhén aszinkron, az új, a megjósolhatatlan felé fordul. Ez a változás hatalmas következménnyel bír a pszichoszociális fejlődésben. Különösképpen az elmefejlődésében: a csecsemők a saját tetteik helyett az érzelmekkel reagáló szociális környezetre fordítanak egyre nagyobb figyelmet. Az anya arcáról leolvasható válaszok, melyeket az anya a csecsemő érzelmi állapotaira ad, tökéletes példái a majdnem-tökéletesen kontingens válaszoknak - a csecsemők éppen az ilyeneket kezdik figyelmükkel előnyben részesíteni.” (Fonagy)

Személyközi önérzékelés, a szelf szubjektivitás megélése kicsi korban hitetlenül fontos, hogy felnőve a másikat ne tárgyaknak, hanem magunkhoz hasonló élő személyeknek kezeljük. A korai interszubjektivitás megéléseinek elégtelensége, a korai érzelmi elhanyagolás felnőttkorban életre szóló személyiségzavarokhoz vezet.

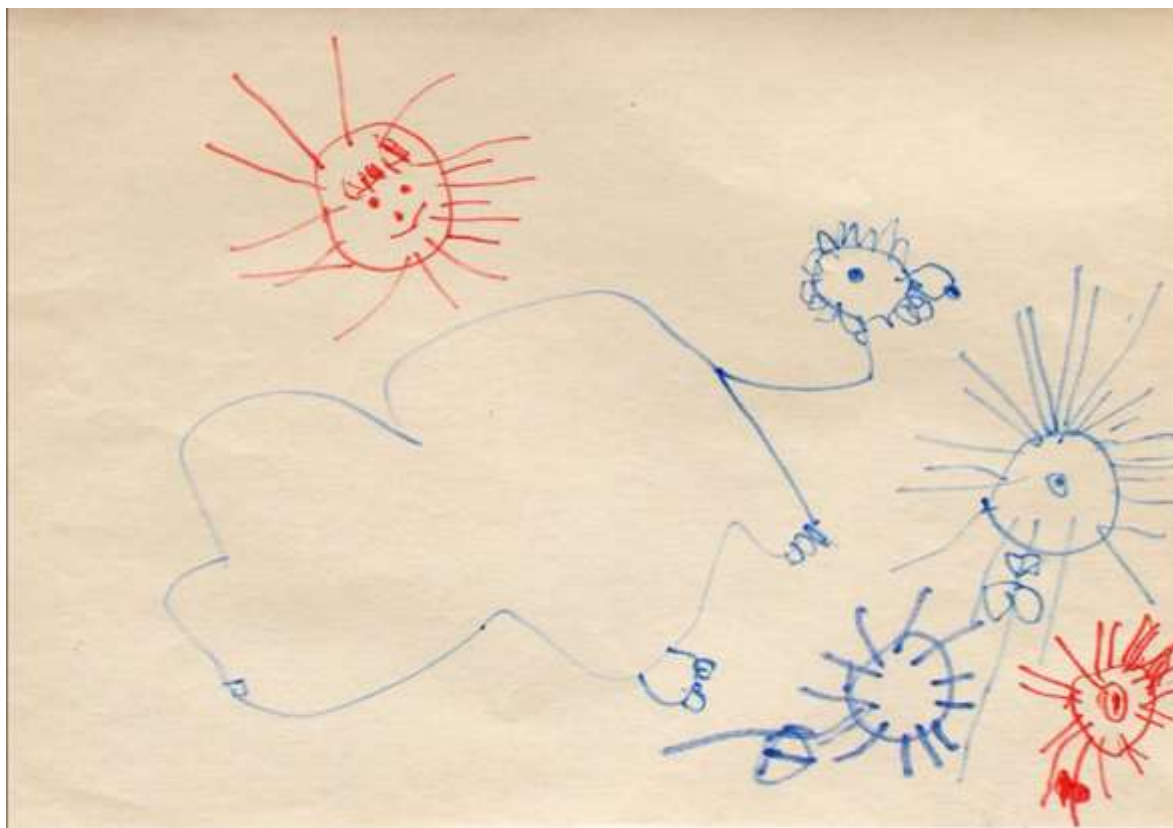

30. kép - Fanni (2 éves) „Lufis élményének feldolgozása”

Ugyanakkor azt, hogy a gyermekek az emberalakokban gyakran önmagukat rajzolják, fogalmazza meg, Fanni lufis rajza is bizonyítja (30.kép). Ez is azt támasztja alá, hogy a korai rajzfejlődésben a szelf érzet kibontakozási folyamatai tükröződnek vissza szimbolikus, képi kifejeződésben. Fanni képen önmaga számtalan variációját láthatjuk. A megjelenített emberalakok kezében lufik vannak. Akkoriban nagyon szerette a lufikat és, ha az utcán meglátott egy lufi-árust neki azonnal lufit kellett venni. A lufik birtoklása számára hihetetlenül boldog élmény volt. A könnyűgázzal megtöltött lufikat, hogy ne szálljanak el, a lufi-árus a csuklójához kötötte. A lufis emberek számtalan rajzolása, mivel ez az élmény vele történt meg, valószínűleg önmaga ábrázolásai, megjelenítései.

Gerő Zsuzsa (1974) szerint az élményfeszültség kavargó szemléletű képekben felmerülő élménymaradványokhoz tapad. A képzetáramlás szimbolikus formában jelenik meg.

A rajzon egyben az **objektív szelf (objective self)** jelenségével is találkozunk, azaz önmagáról beszél, ami azt is jelenti, hogy magát egy vizuális nyelvi formában jeleníti meg. De ez már a szelf érzetek kialakulásának következő fázisához, a verbális szelf – érzethez kapcsolódik a 15. hónapos kortól.

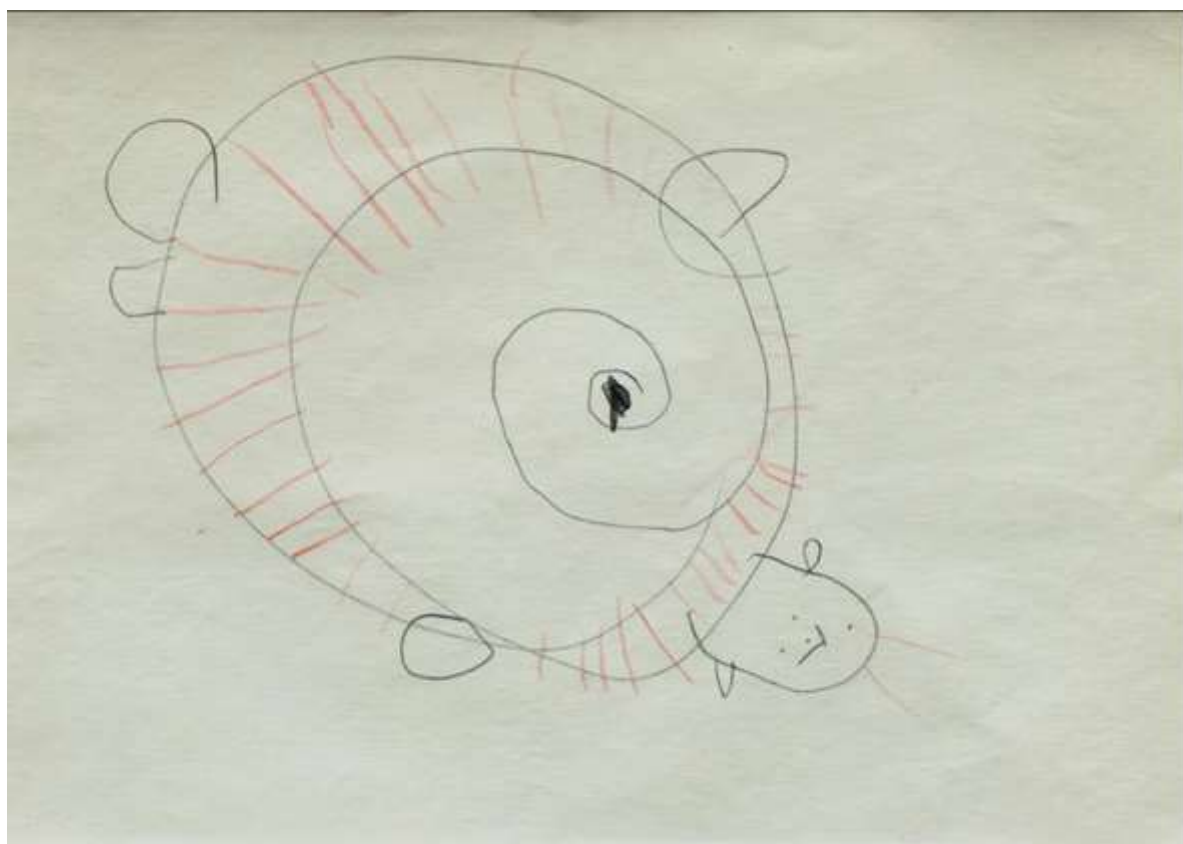

31. kép - Fanni (2 éves) „Állat és Nap megjelenítés”

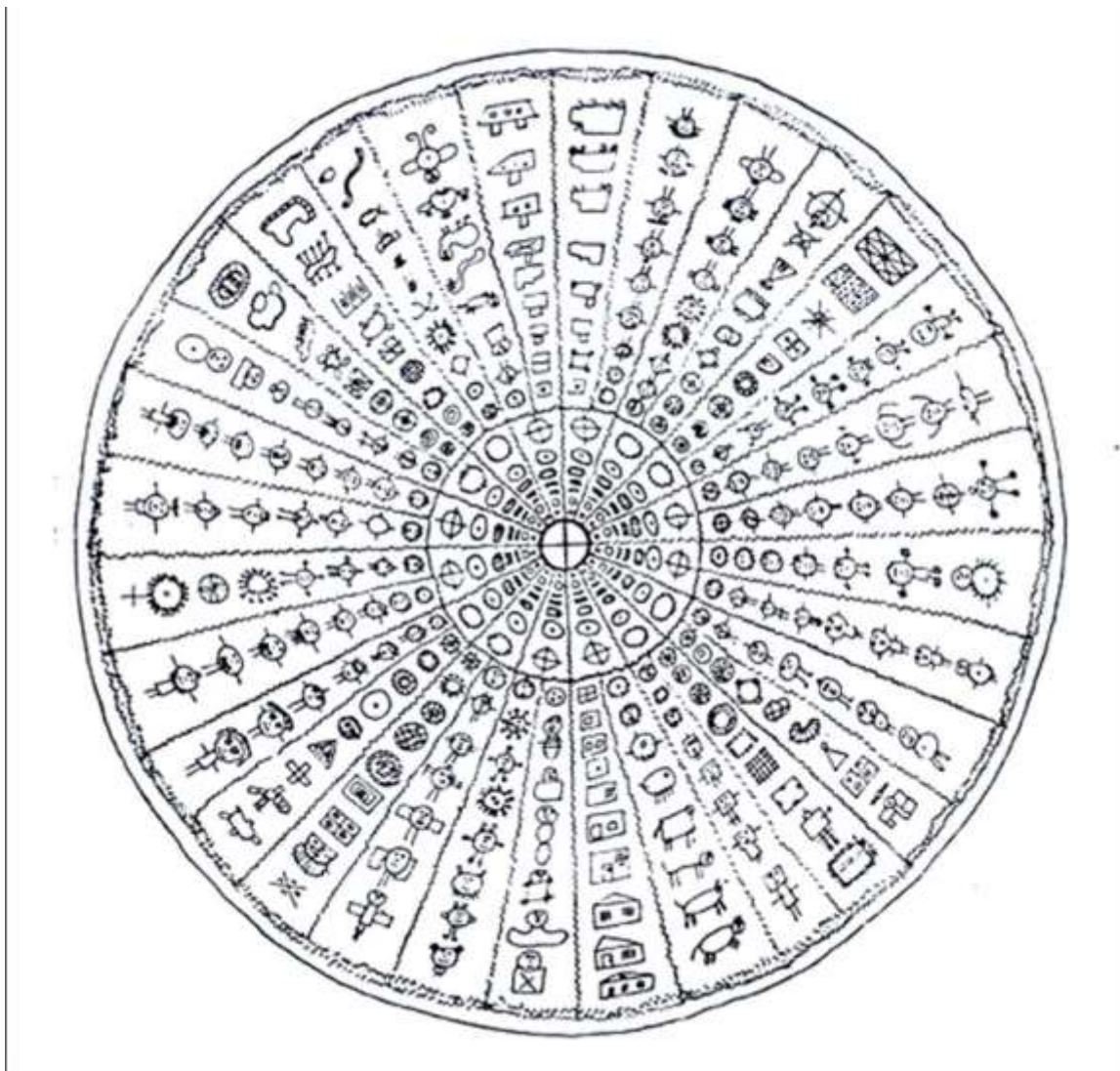
A Nap- és az emberábrázolás összekapcsolódásából az állatok születnek meg (31-33. kép). Körös-körül a Nap sugarai is gyakran jelen vannak a korai állatábrázoláson, azonban egy-egy sugár amőbaszerűen kitúródik az állat testét hozva létre, vagy fejek, lábak lesznek belőle. Érdekes, hogy az egyik állatrajzon az eredeti napalakzat csigavonallal is központosul. Az első felismerhető állatábrázolás már 2 éves korban is megjelenhet, szinte a Nap, és emberábrázolásokkal egy időben.

32. kép - Fanni (2 éves) „Állat megjelenítés”

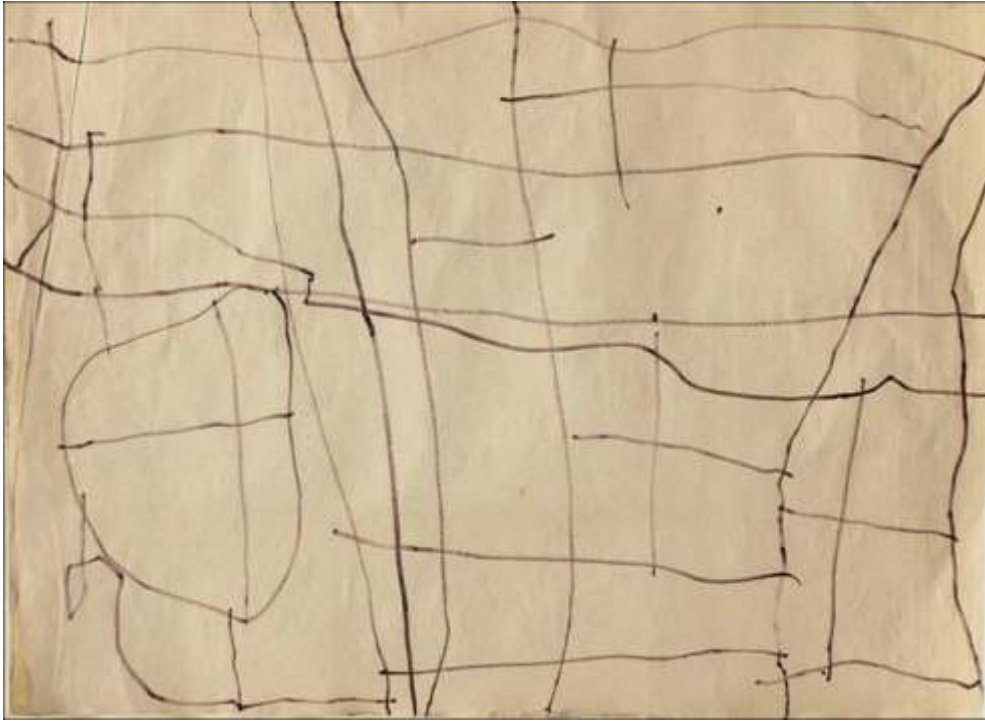
33. kép - Fanni (2 éves) „Állat megjelenítés”

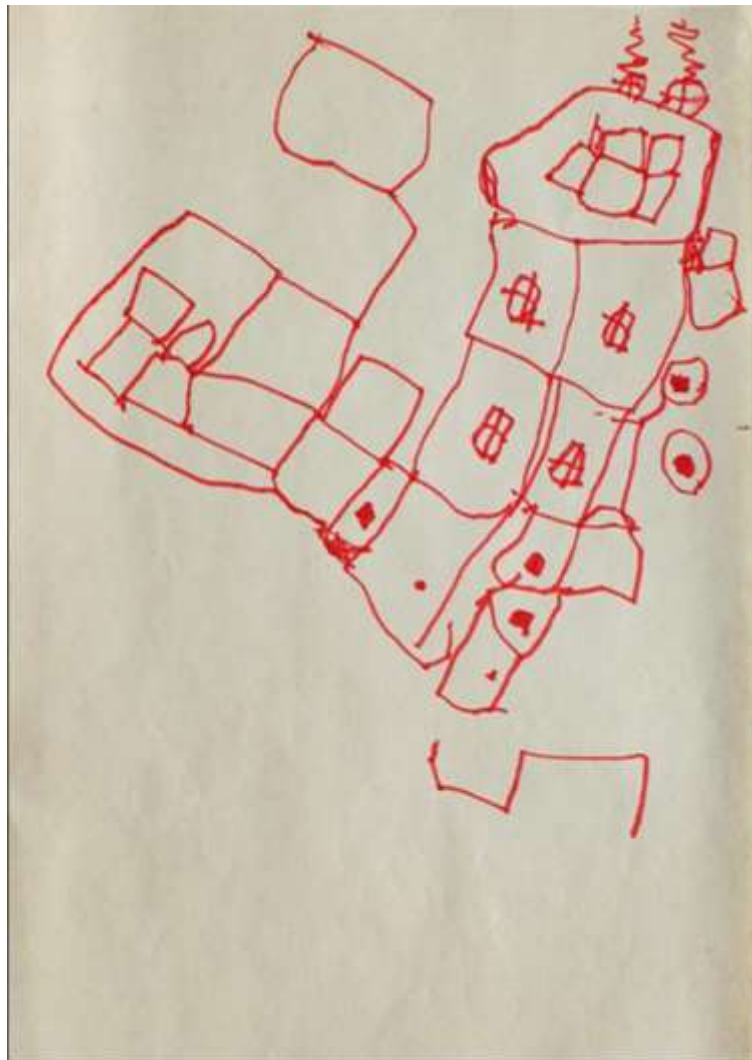
34. kép - Rhoda Kellogg kördiagramja, mely azt mutatja, hogy a mandalából hogyan differenciálódik, alakul ki a többi forma, melyet a kisgyermek használ.

A korai gyermekrajzfejlődés bemutatásának ezen a pontján mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy az ősi mandalából, a körkeresztből – mint világegészből – bomlik ki, differenciálódik a gyermek rajzaiban – mint a világ egy-egy szelete – a nap, az ember, a ház, a fa, virág, állat stb. ábrázolása, mint egy pontból kiinduló teremtés, világkeletkezés folyamata. /34. kép/. Rhoda Kellogg óta számtalan kutató figyelte ezt meg. Itt a szelf-működés kiteljesedése, a hatóerő hatalmas élménye, a szimbolikus teremtés aktusa történik. Az ember egyik „isteni” tulajdonsága, a teremtés az alkotás képessége jelenik meg. Ez a vizuális kreativitás alapja.

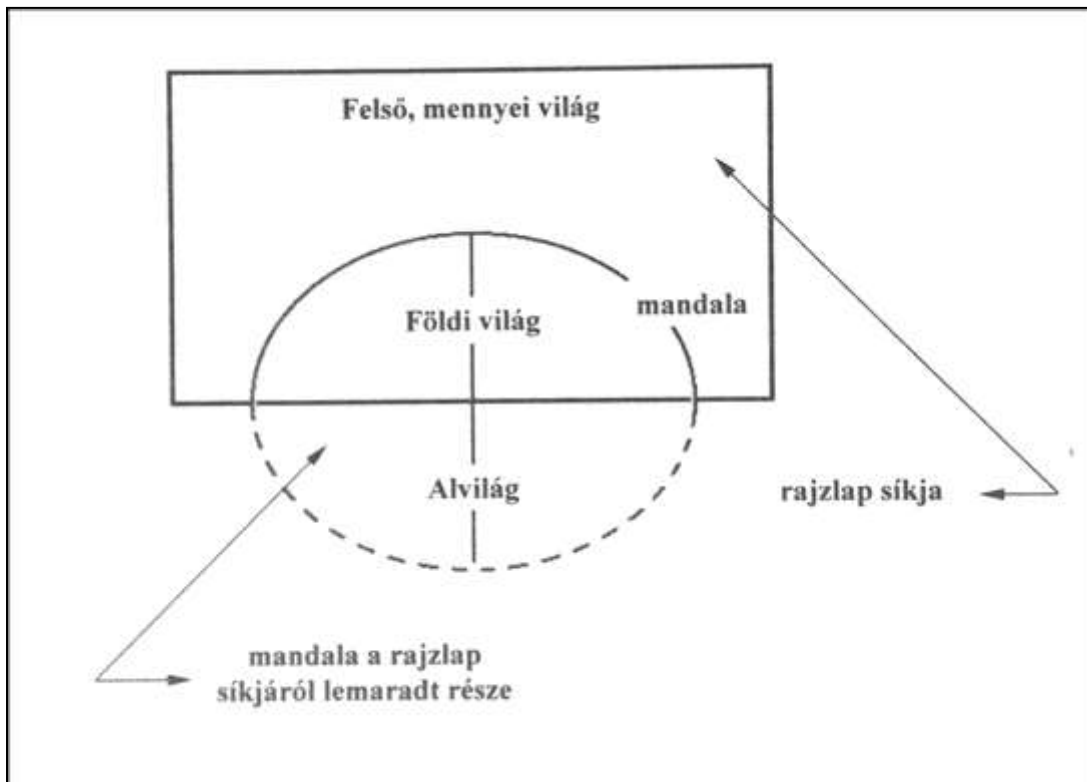
A körben lévő kereszt egyben kínálja magát arra, hogy belőle négyzet jöjjön létre /35. kép/. A lehetőséget kihasználja a gyermek és építkezni kezd vele a síkban, szerkezeteket, négyzetes hálórendszereket hoz létre belőle. Ebből születik meg a ház alakja /36. kép/.

35. kép - István (4 éves) „Négyzetes építkezés”

36. kép - Fanni (két és fél éves) „A ház születése”

37. kép -a körkereszt-képlet, mint képi kompozíciós rend

38. kép- Fanni (5 éves) A körkereszt alsó része az "alsó világ" is megjelenik a rajzon, földalá bújó járatokkal, a végén egy kis, az üreget tovább ásó állatkával, aki időnként a felszínen is körül néz.

A későbbiekben az óvodáskorú gyermek rajzain, a körkereszt szerkezet megmarad, de már a körkereszt-képlet nemcsak önálló jelként manifesztálódik, hanem képi kompozíciós rendként, /37. kép/ közeget adva akár az emberi kapcsolatok megjelenítésének is. A mandala-szerkezet rajzlapról lemaradó része időnként, mint „sötét” alsóvilág előjöhethet újból a gyerekek rajzain /38. kép/.

39. kép - Fanni (5 éves) A körív alsó része eltűnik, a gyermek a teljességélményét a részlegesség váltja fel.

A gyermekben élő körkereszt azért alakul át rajzfejlődés folyamatában, mert, ahogy a gyermek növekszik, szocializálódik, óvodás korhoz érve, fokozatosan kikerül a lét teljességének élményéből, és lassanként a földi valóság részleteibe merül el. A körkereszt-szerkezet rajzlapon maradó félköríve, dombbá, belül barlang képzetévé válik, amely azonban lehet szivárvány, ház, stb. is. A körív alsó része eltűnik. Mind a barlangban, mind a szivárvány alatt lakik valaki, vagy valakik. A barlangrajz szintén az óvás, a bent, az anyai öl képzetét, melegét idézi meg a gyermek számára, de jelentheti a szunnyadó élet, a magállapot képzetét is /39. kép/. Nem szűnik meg, de mégis átalakul a benne élő mandala, a teljesség a tudattalanba (**the subconscious**) merül el, a látható felszínen a részlegesség marad. Emlékeztetni szeretnék Stern már a korábbiakban bemutatott fogalmára, amodális percepcióra, mely azt jelenti, hogy az újszülött a világot teljességében éli meg, és ez az teljeség élmény még utána sokáig megmarad. De óvodáskor vége felé a mi kultúránkban a teljesség élmény felbomlik, a részlegességbe megy át a szocializáció során. „Minden egész eltörött” mondja versében Ady Endre korunk kultúrájára.

Az alkotáson /39. kép/ a domb tetején egy fa is megjelenik. A dombból kinövő fa visszatérő motívuma Fanni rajzainak, ahogy más kisgyermek esetében is. /39. kép, 40. kép/ Az így kibontakozó kompozíciós rendet az „ eget” és a „földet” összekötő életfaszerkezetként definiálja több kutató is. Az életfa, illetve az ősi életfajelkép megtalálható mind a törzsi művészetben, mind a népművészetben, igen gazdag, sokféle változatban. Az emberi létezés alapvető belső törekvéseit

modellezi: az ember egy anyagi, földi világba születik bele, de élete során a felsőbb szellemi világba törekszik. (Minderről már C. G. Jung is ír, illetve Koch fatesztje is ezen alapul.)

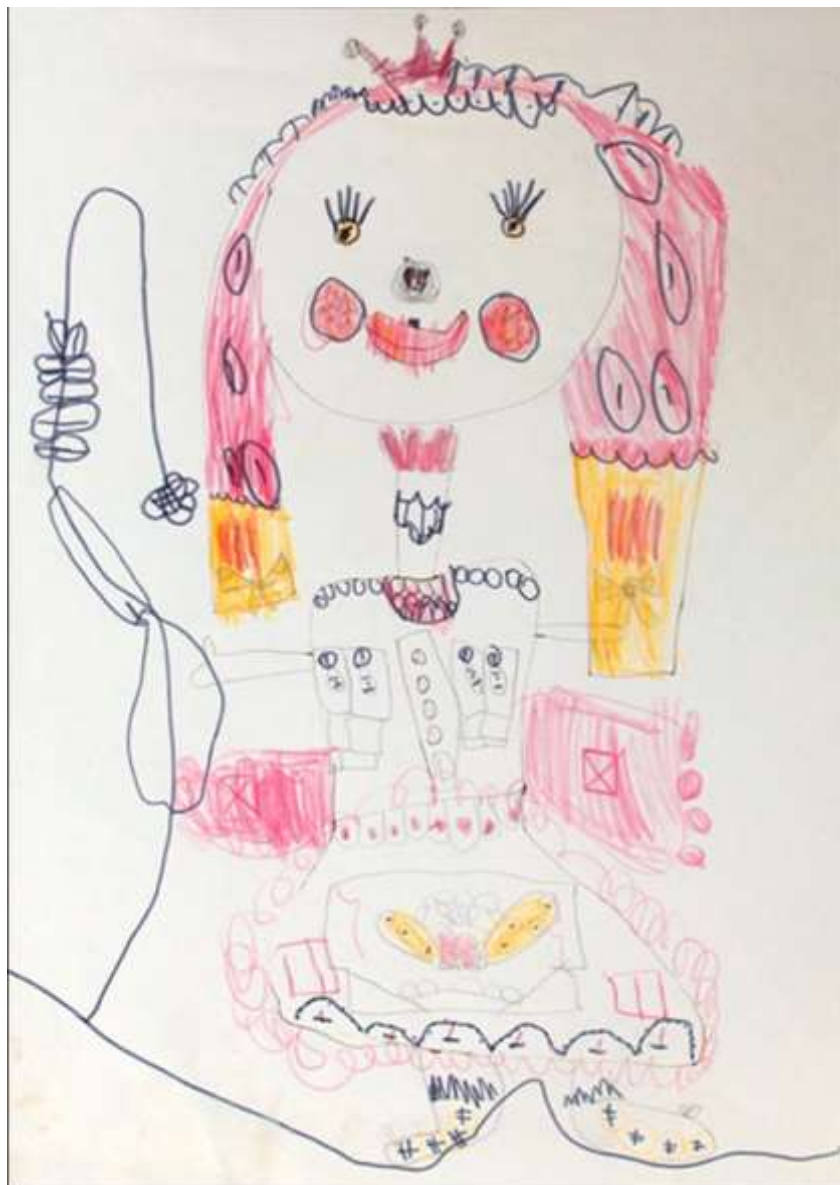

40. kép - Fanni (5 éves) Az életfaképlet

41. kép - „Életfa, mint a személyiségfejlődés modellje” Palóc női bunda

A 41. képen tipikus életfát láthatunk. A készítő szücsmester ügyesen használta fel a női bunda szabásmódja adta lehetőségeket az életfa mustrájának kihímzése során. A bunda hátsó, középső redőjét használta fel, az óvódás rajzokból megismert domb, mandala felső íve megjelenítésére. Az élet forrását, az anyaméhet is megidéző barlangból bújik ki, az evilágra jött életet megidéző, felfelé növvő, terjeszkedő, virágot bontó növényi forma. A visszahajló gallér felhő formájúvá csipkézett mustrája pedig az eget idézi meg. A gyermekrajzokból már megismert módon a népi alkotó is napsugárszerűen elhelyezkedve futtatja körbe a domb körívén a növényi létezőket, kitüntetve a legfelül állót, mely az előbb ismertetett módon tovább növekszik, miképpen az a gyermek is teszi. A régi paraszti kultúrában a hordott ruha kifejezte viselőjének személyiségét, életkorát, családi állapotát, stb. Személyiségfejlődését szimbolizálva, a női bunda egykori viselőjének életfa mustrája már „nagyra nőt”, szemben a kisgyermek „életfája” még kicsi. 25 évvel ezelőtt Erdélyben a gyimesi havasokban egy szücsmestertől szerettem volna egy mellénybundát rendelni részemre. Azt mondta, hogy nem tudja vállalni, mivel nem ismer, előbb meg kellene alaposan ismerkednie velem, hogy a nekem való hímek kerüljenek kivarrásra a bundán, amelyek kifejezik az egyéniséget, személyiséget.

42. kép Fanni (6 éves) „Királylány”
A női szerepekre való készülés, rajzi kifejeződése.

43. kép Fanni (6 éves) Királylány, kötényében az eljövendő potenciális anyaságát jelölő virággal.

Az óvódás kisiskolás kislányok előszeretettel rajzolnak királylányokat, melyben valójában önmaguk fejlődő, ébredező nőiességét fogalmazzák meg. (42-43. kép) Hiszen a női szerepre készülnek. Megjelenik egyrészt a királylányok nagy hajsátrában az anyjának képzete, mint óvó-védő minőség, köténytájékon ugyanakkor csillagocskával, napocskával, virágocskával jelezve eljövendő, most még csak potenciálisan jelenlevő anyaságukat. (A 42. kép királylányának kötényén már egyenesen egy anyaméhet is megjelenített Fanni.). Mindez a kettős anyaság képzete. Nem csak az anyaszerepek jelelnek meg a királylány alakjában, hanem a másik női minőség próbálgatása is - a párválasztásban később elengedhetetlen női csábító szerep - a királylány alakjának feldíszítésével. Már a kislányok is szeretnek tetszeni, fontos hogy önértékelésük fejlődjön, erősödjön, alakuljon ki értékeik reális tudata, felnőttkorukra legyen megfelelő önbizalmuk.

44. kép - Szabi 6 éves,
„Harci robot” A kisfiúk harcosokat jelenítenek meg előszeretettel, hogy ezzel önkéntelenül is erősítsék férfi nemi identitásukat.

A királylány alakjához hasonló módon a kisfiuknak is meg vannak a maguk nemi identitását erősítő figurái. Ezek elsősorban harcosok, hősök, huszárok, katonák, robotok, stb. Ők a mozgékonyabb, dinamikusabb, agresszívebb figurákba élik bele magukat, hogy ezzel erősítsék férfiúi mivoltukat, készüljenek önkéntelenül is a férfi szerepre. (44. kép)

Az én-fejlődési folyamatot firkái által újra végigjáró gyermek útja egy lelki folyamat, ami kapcsolódik, de nem feltétlenül esik mindig egybe a kognitív rajzfejlődési folyamattal. Ha az óvodáskorú gyerekek egy, az élethű ábrázoláshoz közelebb álló emberrajzmintát mutatnak, kiderül, hogy azt is le tudja másolni, hogy megfeleljen a felnőttek igényeinek, de utána elmélyülten tér vissza saját „ákom-bákomjaihoz”. Ez azt is mutatja egyben, hogy a rajzolás kettős funkciója igen korán megjelenik; a praktikus hétköznapi ábrázolás, és a művészi önkifejezés.

2006 - 2018.

Irodalom:

1. Rhoda-Kellogg: What Childen Scribble and Why. National Press, Palo Alto, California 1958
2. Rhoda-Kellogg: The Psychology of Childern's Art.CRM Associates for Random House, Del Mar, California 1969.
3. Rhoda-Kellogg: Analyzing Children's Art. National Press Books, California 1970
4. Claire Golomb: The child's creation of a pictorial world. Berkeley, University of California Press, 1992.
5. Gardner, Howard 1983. Artful scribbles. Boston, Harvard University Press
6. Cathy A. Malchiodi A gyermekrajzok megértése Animula Kiadó 2003.
7. Rudolf Arnheim: A vizuális élmény, Az alkotó látás pszichológiája Aldus Kiadó, Bp. 2004.
8. Mérei Ferenc- V. Binet Ágnes: Gyermeklélektan. Gondolat Bp. 1985
9. Dr. Gerő Zsuzsa: A gyermekrajzok esztétikuma Akadémia Kiadó Bp. 1974. Flaccus Kiadó Bp. 2003.
10. Hárdi István: Dinamikus rajzvizsgálat, Medicina Könyvkiadó Rt. Bp. 2002.
11. Vizuális képességek fejlődése, szerkesztette: Kárpáti Andrea Nemzeti Tankönyvkiadó 1995.
12. Kárpáti Andrea: Firkák, formák, figurák Dialóg Campus Kiadó 2001.
13. Kárpáti Andrea: A kamaszok vizuális nyelve Akadémiai Kiadó 2005.
14. Feuer Mária A gyermekrajzok fejlődéslélektana Akadémiai Kiadó 2000.
15. Karl Koch: Der Baumtest. Bern- Stuttgart 1954, Hans Huber 2. átdolgozott kiadás
16. Karl Koch: Der Baumtest. Bern, 1967, Hans Huber
17. Mérei Ferenc: Rorschach-próba Medicina Könyvkiadó Rt. Budapest, 2002.
18. C. G. Jung: Bevezetés a tudattalan pszichológiába. 1942. Európa Könyvkiadó Bp. 1990.
19. C. G. Jung: Az ember és szimbólumai, Göncöl Kiadó 1993.
20. C. G. Jung: Mélységeink ösvényein, Analitikus pszichológiai tanulmányok, Gondolat Bp. 1994.
21. C. G. Jung: Mandala. Képek a tudattalanból. Édesvíz kiadó, Bp. 1999.
22. C. G. Jung: A filozófusok fája Édesvíz kiadó, Bp. 2000.
23. C. G. Jung: Emlékek, álmok, gondolatok, Európa Kiadó, Bp. 1987.
24. D. N. Stern: A csecsemő személyközi világa, fordította: dr. Balázs-Piri Tamás, Animula, Bp.2000.
25. Dr. Tényi Tamás: A pszichodinamikus pszichiátria a legújabb pszichoanalitikus eredmények tükrében Animula, 2000. BP.
26. Dr. Tényi Tamás, Dr. Herold Róbert, Lénárd Kata A találkozás pillanata, Pszichoterápia folyóirat, 2000. április
27. Popper Péter: A kimerítő személyiségzavar kialakulása. Akadémia Kiadó Bp. 1970
28. Lénárd Kata, Néhány gondolat a gyermekbántalmazásról, Fejlődéslélektani olvasókönyv, szerk.: Bernáth-Solymosi, Bp 1997, Tertia, 237-259.
29. A pszichiátria magyar kézikönyve. Medicina Könyvkiadó Rt. Budapest, 2003.
30. Dr. Kardos Lajos: Általános pszichológia. Tankönyvkiadó Bp. 1964
31. A pszichológia alapjai Szerk: Bernáth László, Révész György Tertia Kiadó Bp. 1998.
32. Charles S. Cavier – Michael F. Scheier Személyiségpszichológia Osiris Kiadó, Bp. 2003.
33. Vajrayána – ikonográfiája Összeállította: Dr. Hetényi Ernő Buddhista Misszió, Bp. 1987.
34. Maria Otto-Michalowska: Gótikus táblaképek Lengyelországban, Corvina, Budapest, 1982.
35. Jelképek-Kommunikáció-Társadalmi Gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből. Szerkesztette: Hoppál Mihály és Niedermüller Péter. Tömegkommunikációs Kutatóközpont Bp. 1983
36. Jelképtár: Hoppál Mihály, Jankovics Marcell, Nagy András, Szemadám György, Helikon
37. Hoppál Mihály: Sámánok, Lelkek és jelképek Helikon Kiadó 1994.
38. Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben Akadémiai Kiadó 1958.
39. Molnár V. József: Világ-virág, A természetes műveltség alapjelei és azok rendszere. Örökség könyvek, Bp. 1996.
40. Molnár V. József: A nap arca, A gyermekrajzok üzenete 1990. Örökség Könyvműhely, 2003.

41. Molnár V. József: Ég és föld ölelésében, Tanulmányok a gyermekvilágról. Örökség könyvműhely 1998.
42. Szekér Klára: "Szárnyas Nap" Ottó 5 éves, Kézirat
43. Biblia. Szent István Társulat (Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója) Bp. 1991.
44. Bihari gyermekmondókák: Faragó József, Fábián Imre Kriterion Kiadó. Bukarest 1982.
45. Platthy György – Dr. Rónai Béla Népművészet Tankönyvkiadó, Bp.1982.
46. Platthy István: Állami gondozott gyermekek és fiatalok személyiségfejlesztése a képzőművészet eszközeivel. Fejlesztő Pedagógia szakfolyóirat 1994/2-3 szám.
47. Platthy István: 1. Művészetterápiás Világkongresszuson elhangzott előadása 2003. CD-rom
48. Platthy István: Kamaszkori személyes mítoszok. Gyermekotthonban élő fiatalok rajzainak elemzése. Fejlesztő Pedagógia szakfolyóirat 2003/4-5. szám
49. Csibra Gergely- Gergely György: Társas tanulás és társas megismerés. A pedagógia szerepe, című tanulmány. Ember és kultúra. A kulturális tudás eredete és átadásának mechanizmusai, tanulmánykötet. Pszichológiai Szemle Könyvtár 11. Akadémiai Kiadó Bp. 2007.
50. Merényi Márta: Tudatállapotok jelentősége a pszichodinamikus mozgás- és táncterápiában (Kézirat.)
51. Merényi Márta: Mozgás- és táncterápia Pszichoterápia folyóirat 2004
<http://www.mentalport.hu/a-folyoirat/korabbi-szamok/xiii-evfolyam/2004-februar/merenyi-marta-mozgas-es-tancterapia/>
52. Peter Fonagy, Jon G. Allen, Anthony W. Bateman: Mentalizáció a klinikai gyakorlatban